

A
WOSINSKY MÓR MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XXXV.

WOSINSKY MÓR MEGYEI MÚZEUM
SZEKSZÁRD, 2013

Vizek és vízgazdálkodás a középkori Tolna megyében

I. Vízimalmok*

BEVEZETÉS

A vízgazdálkodás kutatása az utóbbi évtizedben a középkoros régészet érdeklődésének homlokterébe került. A halászat, a vízimalmok, a vízgyűjtő- és elvezető rendszerek, a hidak és vízi átkelőhelyek terepi nyomait tájrégészeti módszerekkel kutatják, és a hajózás egyre több tárgyi emléke is előkerül a víz alatti régészeti kutatásoknak köszönhetően.¹ Egyre fontosabb szerepet kap a fenti részterületek kisebb-nagyobb tájegységekre kiterjedő, összefüggésükben történő vizsgálata.

A mainál jóval nagyobb, a jelenlegi Somogy megye keleti és Baranya megye északi sávját is magába foglaló középkori Tolna megye településtörténeti adattárának folyamatban lévő összeállítása során számos halastóra vagy halászóhelyre, vízimalomra és egyéb, vízgazdálkodással kapcsolatos objektumra vonatkozó írott forrást találtam. Egy négyrészes cikksorozat keretében először a középkori vízimalmokra vonatkozó írásos, régészeti és egyéb adatokat teszem közzé, később a halászat, majd a többi objektumtípus feldolgozását tervezem, végül pedig a középkori vízneveket is szeretném összegyűjteni. Munkám elsősorban topográfiai szempontú, azaz a malmok elterjedését vizsgálja, és az egyes objektumok minél pontosabb helymeghatározására törekszik. Természetesen kitérek néhány, a források alapján vizsgálható egyéb kérdésre is – a malomkerekek számára, a birtokosok személyére, a forrásokban való feltűnés idejére –, de az adatok jellegéből következően számos, főként technika- és gazdaságtörténeti kérdés nem tisztázható pusztán egyetlen megye példáján keresztül.

A megye középkori vízimalmjai még nem képezték önálló vizsgálat tárgyát, bár több kisebb-nagyobb résztanulmány érintette témánkat. Első helyre kívánczik ezek közül Kárpáti Andrásné negyedszázada megjelent, könyv terjedelmű tanulmánya, amely e korszak vonatkozásában nem törekedett teljességre, de így is mintegy 30 település középf- és törökkori malmaira vonatkozóan tartalmaz adatokat.² Ezelőtt csaknem fél évszázaddal, 1938-ban Kiss István már mintaszerű, önálló fejezetet szentelt helytörténeti monográfiájában Simontornya malmainak, így a középkoriaknak is.³

Kifejezetten középkori malmokkal – nevezetesen a hazai ciszterci apátságok malmaival – foglal-

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00003/12/2) támogatásával készült. A térképet Kiss Kinga (Pazirik Informatikai Kft.) készítette, munkáját köszönöm. Köszönöm lektorom, Jankovich Bésán Dénes hasznos megjegyzéseit.

¹ A vízszabályozás, a halászat és a vízimalmok kutatástörténetére újabban: FERENCZI 2008, 351-356.

² KÁRPÁTI 1987, a korszakunkat érintő adatok: 344-348. A megyei levéltári kiadványokon kívül középkori adatait Kiss István Simontornya- és Békefi Remig Cikádor-kötetéből merítette, a törökkoriakat pedig Velics és Kammerer defter-kiadásából. Az általa Tolna megye kapcsán – ÉRSZEGI 1978, 61 nyomán – említett 1382-es, Tótira vonatkozó dunai malomadat valójában a Bodrog megyei Tóti faluról szól (ma Csátalja–Tótfalu). Vö. ENGEL 2001, 2424. cellakód.

³ KISS 1938, 321-325.

kozott Ferenczi László 2003-ban megvédett szakdolgozata, amely az ábrahádi és széki apátságok malmaira vonatkozó források összegyűjtésén túl azok topográfiai azonosítására is kísérletet tett.⁴

A török kori malmokkal – bizonyára a források viszonylagos bősége miatt – többet foglalkozott a kutatás. Szilágyi Mihály 1978-as gazdaságtörténeti cikkében Káldy-Nagy Gyula nyomán rövid bekezdést szentelt néhány jelentősebb település a törökök számára malmok után fizetett illetékeinek,⁵ 1983-ban a megye újratelepítéséről szóló tanulmányában pedig a malmok építésére is kitért,⁶ amelyek közül néhányról bizonyítható, a többről pedig gyanítható a középkori eredet. Dávid Géza 1982-ben megjelent könyvében a simontornyai szandzsák 16. század második felének török összeírásaiban szereplő malmokkal kapcsolatos gazdaságtörténeti kérdéseket tárgyalta röviden (adó, malmok száma, elterjedése; őrlési kapacitás),⁷ kötete alapján Endrei Valter 1995-ben a 16-18. századi malomsűrűséget vizsgálva a tamási, ozorai és endrédi náhije malmait is térképre vetítette.⁸

Dávid Géza 2006-ban Bonyhád és környéke törökkori malmait is elemezte a mohácsi szandzsák 1546-os és 1552-es, illetve a pécsi szandzsák 1570 és 1579 évi tahrir-defterei alapján.⁹

A fenti feldolgozások mellett néhány, kifejezetten középkori malmokra vonatkozó forrásgyűjtést is meg kell említeni. Kőfalvi Tamás a pécsváradi konvent hiteleshelyi gyakorlatának malmokra vonatkozó adatait szedte csokorba,¹⁰ köztük több, a középkori Tolna megyére vonatkozó adattal; néhány tolnai adatot pedig Vajda Tamás cikkeiben is találhatunk, aki több időintervallum vízimalmokra vonatkozó forrásait gyűjtötte össze.¹¹ A kutatástörténet kapcsán fontos adalék, hogy az utóbbi években szerencsés módon több középkori vízimalom helyét is érintette régészeti kutatás, ezek adatait külön fejezetben sorolom fel.

Végezetül egy megjegyzés: a tanulmányban a vízimalom kifejezést gyűjtőnévként alkalmazom. Az általam tárgyalt objektumok többsége patakmalom volt, ugyanakkor a nagyobb folyókon – így mindenekelőtt a Dunán – létesített malmok bizonyára úszó malmok, vagy hajómalmok voltak. Hogy kisebb folyókon is lehettek hajómalmok, jelzi a Sárvíz-mente 1772-es térképe, amely Hidja mellett hajómalmot jelöl (*mola navalis in praedio Apáthi seu Hidya*).¹²

A MALMOK IDŐ- ÉS TÉRBELI ELTERJEDÉSE

A kutatás időbeli felső határát 1703-nál húztam meg, mert tapasztalatom szerint a törökök kiűzése után eltelt első 15-20 év összeíró forrásaiban még többnyire a korábban épült objektumok tűnnek fel, ám a Rákóczi-szabadságharc után, a megye újratelepítésének kezdetén, az 1710-es évektől már számos, újonnan épült malomról számolnak be forrásaink. Így pl. Pincehelyen 1712-ben épült új malom,¹³ Tevelen pedig 1713-ban az uraság most csináltatott malmot.¹⁴ Természetesen az 1711 után épült „új” malmok között is lehetnek olyanok, amelyek több száz éves malomhelyeken, az elpusztult régi malmok helyén épültek; ez feltételezhető pl. az említett pincehelyiről is, ahol 20 évvel korábban, 1690-ben még elpusztult, leégett malmot említenek. Bizonyára nem véletlen, hogy az 1715-ös országos összeírásban a megye területén számba vett 16 település¹⁵ közül csak 3 (Kánya, Máza, Váralja) esetében nem igazolhatjuk korábbról vízimalmok létét.

⁴ FERENCZI 2003, passim.

⁵ SZILÁGYI 1978, 46.

⁶ SZILÁGYI 1983, 89-90.

⁷ DÁVID 1982, 106.

⁸ ENDREI 1995, 49-50.

⁹ DÁVID 2006, 60-61.

¹⁰ KŐFALVI 2005.

¹¹ VAJDA 2003; VAJDA 2005; VAJDA 2007; VAJDA 2012b.

¹² Sárvíz-térkép 1772.

¹³ SZILÁGYI 1983, 89-90.

¹⁴ KÁRPÁTI 1987, 350.

¹⁵ KÁRPÁTI 1987, 351.

A középkori Tolna megye 92 településéről sikerült eddig vízimalomra vonatkozó adatokat gyűjtenem az 1703 előtti időszakból, további egy malmot pedig régészeti adatból ismerünk. A teljes megye 1545-ös török kézre kerüléséig 28 helység vízimalmait ismerjük. Az Árpád-kori 5 adatot a dömsői prépostság 1138-as adománylevelében szereplő Horhi település molnárai, valamint négy 13. századi adat jelenti. A 14. században további 8, a 15. században 10, a 16. században a hódoltság előtt 3 malom tűnik fel. A 16. század második felének magyar és török forrásaiban 40, míg a „hosszú” 17. században további 21 malom kerül elénk a forrásokban.

A malmok felbukkanása középkori forrásokban esetleges, többször szerepelnek azonban hatalmaskodások leírásában, így pl. 1366-ban a veszprémi püspök naki, 1418-ban a pécsi püspök csetényi, 1446-ban pedig Rozgonyi János döbröközi malmát érte károkozás. Egy-egy terület malmairól részletes összeírások csak a török kortól kezdve vannak, 1686 után pedig a korai összeírások, urbáriumok is jól hasznosíthatók.

Az adattáramban felsorolt malmoknál bizonyára jóval több létezett a középkorban, amelyekről nem maradt fenn forrás.¹⁶ Elég csak az 1860-as években keletkezett Pesty Frigyes-féle összeírásra utalni, amely számos, más forrásból nem ismert, de valószínűleg középkori eredetű malomhelyet is említ. Így pl. Decsen a Malom fok nevének eredetéről ezt írták: „*régi időben rajta volt malomról neveztetik*”,¹⁷ Lápafőn pedig ezt „*Malomuti szántó földek és rétek ez utóbbin van egy vizes malom — a’ határban több malom helyek láthatók — ezek szinte a’ Lápá nevű folyónak a’ török hadjárat alkalmávali elfojtásával lettek meg semmisítve*.”¹⁸ Figyelemre méltó végül Szakályban a beszédes Malomhely nevű rét.¹⁹ Itt érdemes kitérni a malomhely (*locus molendini*) kifejezés jelentésére, hiszen gyűjtésembe nemcsak a középkori oklevelek malmokra, hanem a malomhelyekre vonatkozó adatait is besoroltam. Holub József szerint a malomhely kifejezés alatt a középkorban nem a pusztá malmokat, hanem a malomhoz tartozó, általában 1 hold nagyságú földterületet értették, amelyhez a malom épülete mellett a molnár háza és földje is tartozott.²⁰ Tringli István szerint a malomhely olyan hely „*ahol egykoron malom állt és az épület újjáépítésével vagy helyrehozatalával újra malmot lehetett üzemeltetni*”.²¹ Bár a két fenti értelmezés is helytálló, legújabban azonban Vajda Tamás figyelt fel arra, hogy „*A középkori oklevelek szinte kivétel nélkül akkor használják e kifejezést, ha érzékeltetni kívánják, hogy a malom helyszínének tágabb környezete és a malom tulajdonosa eltér egymástól, vagyis a malom tulajdonosa kizárólag a malom és az ahhoz tartozó infrastruktúra helyének tulajdonosa, illetve bérlője*.”²² Bizonyosnak látszik, hogy – akárki is volt egy birtok tulajdonosa – a malomépítésre alkalmas helyeket akkor is pontosan számon tartották, ha valamilyen oknál fogva éppen nem állt rajta működő malomépület.

Az alábbiakban a megye négy nagyobb folyóját nagyságuk alapján növekvő sorrendbe rendezve (Koppány, Kapos, Sió, Sárvíz, Duna) tekintem át a malmok elhelyezkedését rajtuk és mellékvizeiken (1. kép).

A Kaposba Regöly alatt torkolló **Koppány** folyón Döröcskén, Peremartonban, Gerézden, Koppányban, Edelényben, Kónyiban, Páriban, Szemcsén, Tamásiban, Henyén és Arcsán voltak malmok. Mellékvizei közül az *Iregi-patak* vize Iregben hajtott malmot.

A Némedi után a Sió vizét növelő **Kaposon** Berkiben, Döbröközön, Kurdon, Szakályban, Csernyéden, Pincehelyen, a szemközti Görbőn, végül Gyánton van adatunk malmokról. A Kaposba északról torkolló patakok közül a *Baté-Magyaratádi-vízfolyás* működtette Fonó, a Göllei-patak *Gölle*, ennek mellékvize, az *Inámi-mellékág* Csőke, az *Attala-Inámi-víz* (vagy keleti ága, a Várongi-

¹⁶ Számos valószínűsíthetően középkori eredetű, de csak az újkorban említett malmot gyűjtöttünk össze egy másik tanulmányban: K. NÉMETH-MÁTÉ 2014.

¹⁷ GAÁL-KÖHEGYI 1973, I. 341.

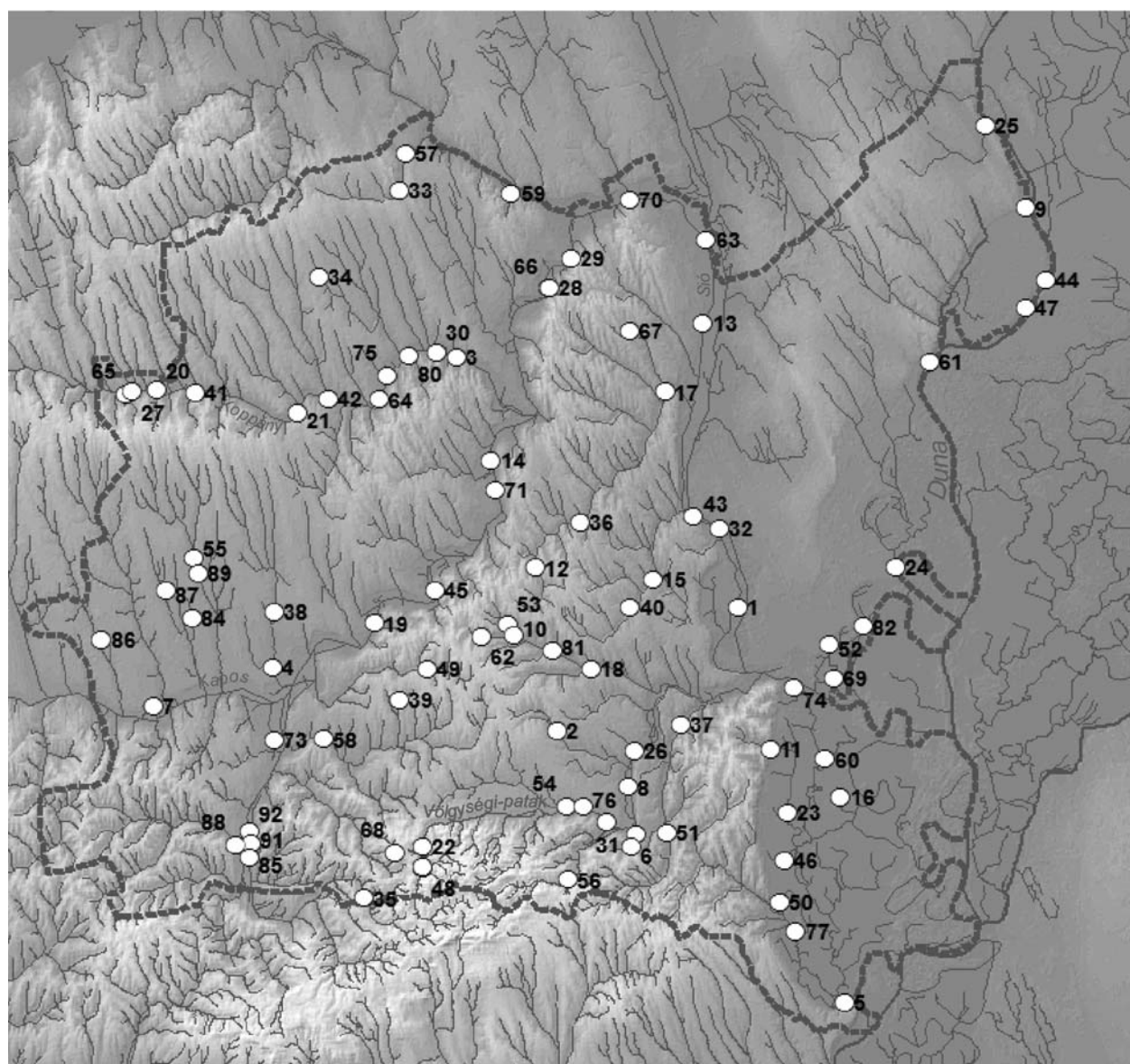
¹⁸ GAÁL-KÖHEGYI 1977, III. 322.

¹⁹ Uo. 300.

²⁰ HOLUB 1963, 49.

²¹ TRINGLI 2001, 252. 3. jegyzet.

²² VAJDA 2003, 212-217.

Jelmagyarázat

○ malmok

--- a középkori Tolna megye határa

0 10 20 km

1. kép. Vízmalmok a középkori Tolna megyében
(a számok az adattári tételekre utalnak; a térképen nem szerepel: 79. Sziget; 90. Sajgó)

árok) Nak és Inám, a *Kondai-patak* Konda és Ábrahám malmát, a déli mellékvizek közül a *Baranya-csatorna* előzményén létesült Szekcső, Vázsnok, valamint valószínűleg Sásd, a Baranya-csatorna mellékvizén, a *Gödrei-vízfolyás*on Hernyék, a *Hábi-patakon* Olaszfalu, a Hábi-patakba folyó *Hajmási-árok* mellékágán Kapás, a *Méhész-patakon* pedig Mekényes malma. A Baranya-csatornát tápláló *Kaszárnya-patak* (vagy Hamvasnak is nevezett északkeleti mellékvize) Jánosinál, a *Kisvaszari-víz-folyás* vize pedig Radcán és/vagy Meszesen hajtott őrlőberendezést.

A *Sió* rövid Tolna megyei szakaszán malmot hajtott Ozorán és Simontornyán, a bele torkolló *Tita-patak* pedig Horhiban és Nyéken.

A Sió Simontornya után egyesült a *Sárvízzel*, utóbbin malom üzemelt Pálfalván, Csetényben, Kölesden, Hídvégen, Anyán, Szekszárdon, Öcsényben, Etén, Lakon, talán Széken és valószínűleg Bátán.

A Sárvíz legjelentősebb mellékvizén, a Kelet-Mecsekben eredő és a Sárvízzel Sióagárd alatt egyesülő *Völgységi-patak*on malom működött Egregyen, Nagymányokon, Szentmárfalván, valószínűleg Hidason, Bonyhádon, Fülöpszerdahelyen, (talán Szentdemeteren is) és Kakasdon. A Völgységi-patakba folyó kisebb vizeken is voltak malmok: a Mára vára alatt beletorkolló, a *Vár-völgyben folyó patak* valószínűleg a középkori Mára-vize nevű patakkaal azonosítható, amely Mára mezőváros és Szegfalva malmát is működtette. Az *Öreg-patak*on Nádasdnál, a napjainkban csak *Csatornának* nevezett²³ patakon Berekalon és Széplakon, az *Aparhanti-árkon* Aparnál, a *Rák-patak*on Kis- és Nagy-Möcsényben, a *Mucsi-Hidas-patak*on pedig Mucsiban, Tevelen és Kisdorogon volt malom.

A Sárvíz másik fontosabb mellékvize, a Högyész és Mucsi határán eredő, a Sárvízbe Uzd alatt torkolló *Donát-patak* malmot hajtott Csefőn és Kalaznőn, a Donát-patakba folyó Nagyszékelyi-árok pedig Püspökszékelyen és Donáton.

Szintén a Sárvízbe folyik a *Hidas-patak*, amelyik Kétyen hajtott malmot; a pontosabban nem ismert fekvésű Csőron valószínűleg szintén ez a patak, vagy a vele egyesülő *Patlani-víz* erejét használták ki.

A Sárvíz vagy mellékvize, a *Csatár-árok* hajthatta Csatár, a Sárvíz vagy a *Lajvér-patak* pedig az ismeretlen fekvésű Moha falu malmát is.

A *Dunán* malmok működtek Földváron, Bölcskén, Madocsán, Körtvélyen, Pakson, Faddon, Tolnán és talán Mözsön.

Bár nyilvánvaló, hogy középkori vízimalmainknak csak töredékéről maradt fenn akár csak törökforrás is, egyes vidékeken mégis feltűnő sűrűségben tűnnek fel e szerkezetek. A Koppány folyón hét, szomszédos településen is működött malom, egymástól két-három kilométernyi távolságban: Edelényben, Kónyiban, Páriban, Szemcsén, Tamásiban, Henyén és Arcsán. A megye nyugati szélén ugyanezen a folyón Peremarton, Gerézd és Döröcske malmai voltak szomszédosak. Ugyanígy közel volt egymáshoz a Kaposon a szakályi és a csernyédi, kissé feljebb pedig egymással szemben a pinchehelyi és a görbői malom, de a szomszédos Gyánton is működött négy. A Völgységi-patak is négy-öt szomszédos faluban találunk malmokat: Nagymányokon, Szentmárfalván, valószínűleg Hidason, Bonyhádon és Fülöpszerdahelyen. Komoly őrlőkapacitás-koncentráció mutatható ki a Baranya-csatornán és mellékvizein Sásd körül, ahol Sásdon kívül Hernyéken, Egerszegen, Vázsnokon és az ismeretlen helyű Sajgó pusztán is volt malom. Az őrlőberendezések ilyen sűrűsödésére párhuzamként a Körösök mente említhető, ahol a 16. század közepén szinte minden folyóparti településen volt legalább egy malom.²⁴ Érdekes, hogy a Sárvízen és a Dunán nem mutatható ki a malmok sűrűsödése, még akkor sem, ha a fenti esetekben sem igazolható, hogy a berendezések egy időben működtek volna.

A MALMOK SZÁMA ÉS TECHNIKAI JELLEMZŐI

Egy-egy birtokon nemcsak egyetlen vízimalom működhetett. A középkorban a legtöbb malom forrásaink szerint Mára birtokhoz tartozott, egy 1353-as birtokosztály szerint egyedül Gunyafi István birtokrészén öt malom állt, ám ezek helye nem ismert. A megye más részein a legtöbb malom, szám szerint négy a fehérvári keresztesek Gyánt birtokán működött 1423-ban. A Széplak és Berekal között folyó vizen 1498-ban egy széplaki polgár malma a helyi plébános és egy másik polgár malma között feküdt, tehát egymáshoz viszonylag közel három malom is létezett. 1329-ban Jánosiban egy birtokosztály során három malmot is megemlítenek. A malmok ritkán nevet is kaphattak, így az egyik márói őrlőberendezést Ivánka malmának hívták 1353-ban, bizonyára tulajdonosa után, az 1376-ban Radca és Meszes tartozékai között említett Ördögmalma nevű erdő pedig bizonyára egy hasonló nevű malomról kapta a nevét.

²³ BMFN 1982, I. 553: 110/114.

²⁴ JANKOVICH 1996, 333.

A malmok kerekét többnyire valószínűleg nem malomcsatorna, hanem a folyóvizek gátak építésével megnövelt ereje hajtotta. Erre kiváló példa Peremarton 1524-ben említett malma, amelyet a – talán a Koppány egyik mellékágának felduzzasztásával kialakított – halastóból kifolyó víz működtetett. A Jánosiban 1329-ban említett három malom közül egyiknek előbb az árkát (*fossatum*), majd a gátját (*gath*), egy másiknak a gátját (*clausura*), egy harmadiknak pedig a malomárkát említik, itt tehát legalább két esetben külön malomárkokat is ástak.

A malmok belső szerkezetét ritkán világítják meg a források, mindössze azt a naki adatot idézhetjük 1366-ból, amikor egy hatalmaskodás során a malom épületébe törve elvitték a malomköveket és malomvasakat (*lapides molares ac ferrum ... molendini*). A malomhoz tartozó épületekről (*molendinum ibidem sub castro Debregesth... simulcum universis attentiis et cunctis edificiis*) 1446-ban Döbröközön, a vár alatti malomnál emlékeznek meg, amikor azokat egy hatalmaskodás során elvitték; feltehetően fából lehettek.

Itt kell megemlíteni, hogy a malomkerék meghajtása érdekében létesített gát gyakran átkelőhelyként is szolgált a folyóvizeken. A Kaposon Ferenczi László Békatón, Ábrahámon, Kurdon, Döbröközön mutatta ki a malomhelyekhez kapcsolódó átkelők létét,²⁵ ezekhez ugyanezen a folyón hozzátelhetjük Berki, Dúzs és Pincehely-Görbő átkelőjét is.

A kerekék számáról alig van középkori adatunk, a törökkori források alapján azonban nemcsak a kisebb, egy-kétkerekű malmok lehettek elterjedve. A legtöbb kerekű ismert vízimalom a megyében 1418-ban Csetényben, a Sárvízen működött, ahol négy kerék őrlötte a gabonát. Peremartonban 1524-ben háromkerekű malmot írtak össze. Az utolsó konkrét adatunk a kerekék számáról a cikádori apátság javainak jegyzékében 1476-ban összeírt malomra vonatkozik, ahol egy újonnan épített kétkerekű malomról esik szó.

A törökkori összeírásokban már nem ritka a három-négy kerékre járó malom sem. A legnagyobb, nyolckerekű szerkezettel Ozora büszkélkedhetett 1546 és 1570 között (a Török Bálint-malom ezzel a kora újkori Magyarország egyik legnagyobb ismert malmának számított),²⁶ de 1570-ben Simon-tornyán is volt egy hatkerekű őrlőalkalmatosság.

A MALMOK BIRTOKOSAI, JOGI KÉRDÉSEK

A malmok birtokosai közül két jellemző csoportot lehet kiemelni. Több kolostor birtokolt vízimalmokat, így pl. az ábrahámi ciszterci apátság Ábrahámiban, Kurdon (és talán Békatón), a cikádori Szék közelében, a szentpáli pálosok pedig Döröcskén. Ha tulajdont nem is mindig szereztek, malmok jövedelmének bizonyos részét akkor is megkaphatták. Példa erre a simontornyai domonkosok esete, akiknek Buzlai Mózes 1518-ban átengedte a simontornyai malom jövedelmének azt a részét, amely a szombatnapi első vecsernyétől a vasárnapi második vecsernyéig befolyik.

A várakhoz szinte mindig tartoztak malmok is: Simon-tornyán 1346-ban a Kapos egykerekű malma a vár fenntartására szolgált (*unum molendinum cum una rota et molari in fluvio Kopos pro sustentatione et conservatione dicti castri applicasset*). Hasonló szerepe lehetett a döbröközi vár alatti malomnak is, amelyet 1446-ban említenek.

Meg kell emlékezni a malmokat érintő jogi kérdésekről, hiszen a létesítményeket számos emberi beavatkozás veszélyeztethette, amelyek gyakran lecsapódtak okleveles forrásainkban is. Ezek leggyakoribb eseteit Tringli István gyűjtötte össze a malmokra vonatkozó középkori szokásjogi norma rekonstruálása kapcsán, amelynek lényege abban foglalható össze, hogy csak úgy lehetett malmot létesíteni, hogy az ne veszélyeztesse a már létező őrlőberendezéseket, sem a környező földeket.²⁷

²⁵ FERENCZI 2003, 25.

²⁶ KISS 2009, 60. 26. jegyzet.

²⁷ TRINGLI 2001, 259.

A malmokkal kapcsolatos károkozások néhány jellegzetes típusára Tolna megyében is találunk példákat. Gyakran okozott gondot a gátak mögül kiömlő víz ereje: 1482-ben István dömösi prépost kárpótlást adott a szentpáli pálosoknak, mert az általa építtetett halastóból kiömlő víz elpusztította a pálosok két malmát. Máskor egy már létező malom működését veszélyeztette volna – bizonyára a víz csekély ereje miatt – egy másik malom építése: Lakon 1506-ban ezért tilthatta Niczki László a budai Szűz Mária-káptalant attól, hogy Szék birtok határai között malmot építsen, mert az az ő Lak birtokán, a Sárvízen lévő malmának kárára lett volna. Hasonló ok miatt tilthatták 1354-ben Szegefalván Miklós pécsi püspököt attól, hogy Vesszős mester Márévize nevű folyóján malom számára gátat (*wlgo Gath*) építsen.

Említésre érdemes, hogy korszakunk vége felé a malomnak mondott szerkezetek között néhány esetben talán már nemcsak gabonaőrölő alkalmatosságokat kell érteni, de más funkciójú malmok is lehettek köztük, bár ezt nem tudjuk forrásokkal igazolni. Jankovich Dénes a Körösök mentét elemezve rámutatott, hogy a 16. század közepétől és a török korban „*egyre több a kettős funkciójú, azaz őrlő és kallómalom*”.²⁸ Káldy-Nagy Gyula Tolna város török defterekben szereplő malmai kapcsán megfigyelte, hogy a 24 malomtulajdonos közül 17 egyáltalán nem foglalkozott gabonatermesztéssel, „*így a malmok mineműségére nem következtethetünk*”,²⁹ tehát nem állítható mindegyikről, hogy csak gabonát őröltek volna rajta.

A KÖZÉPKORI VÍZIMALMOK ADATTÁRA

Az alábbiakban a települések ábécésorrendbe rendezett névsora alapján teszem közzé a középkori vízimalmokra vonatkozó adatokat, a számozás az 1. képen szereplő térképi megjelenítésre utal. A középkori településnevek után zárójelben megadom a mai településnevet, illetve a nevüket őrző földrajzi neveket vagy lelőhelyneveket.³⁰ Néhány esetben az eddigieknél újabb, pontosabb lokalizálást adtam meg, ezeket a szócikkek végére helyeztem. Malonta falut nem vettem fel az adattárba, mert a ma ismert Malomta változat³¹ a 'malom' szó népetimológiás beleértésével alakult ki.³² Szintén nem gyűjtöttem össze a molnár foglalkozásra utaló Tolna megyei középkori személyneveket. Néhány, a szakirodalomban tévesen Tolna megyeinek tartott adatot kénytelen voltam elhagyni adattáramból.³³ A szócikkekben nem adtam meg, hogy a malom melyik vízben működött, ezek felsorolását ld. feljebb.

1. Anyavár (Sióagárd–Anyavár)³⁴ várának tartozékaként 1546-ban és 1552-ben említik Rüsztém budai pasa négykerekű malmát.³⁵ 1597-ben a Sár vize (*Szar vize*) melletti Anyában (*Ania*) (helye: Harc–Janyapuszta, Nagy-dűlő)³⁶ 200 forintért vett meg egy malmot Csapai Ferenc és a simontornyai Barbély Bálint. Csapai szerint a vételárát Barbély fizette, de a molnár Csapainak kellett a malmot felépítenie, és a haszonból adta volna meg a vételár rá eső részét. Mielőtt ezt megtehetette volna, azelőtt

²⁸ JANKOVICH 1996, 333.

²⁹ KÁLDY-NAGY 1962, 582.

³⁰ Egyházas helyek esetében helykímélés végett saját kötetemre hivatkoztam, akkor is, ha nem magam végeztem a lokalizálást; részletesebb irodalom a szócikkekben található.

³¹ TMFN 1981, 468: 99/323. A 19. században ugyanakkor még három működött a közelben.

³² KISS 1998, II. 87.

³³ Vajda Tamás szerint egy 1092-re hamisított oklevélben a Tolna megyei, Fadd környékén kereshető *Fiden* birtokon malmot is említanak (VAJDA 2003, 224), ám a hivatkozott helyen (DHA I. 284) csak a Fiden után összeírt Koppányban esik szó malomról. Az 1239-ben Halom (ma puszta Homokmégytől észak-északnyugatra: GYÖRFFY 1987, II. 424; ENGEL 2001, településkódja: 14638) és Iván (Öregcsertő környékén: GYÖRFFY 1987, II. 426; ENGEL 2001, településkódja: 14545) között említett Malom-ér és Malomér-sziget (VAJDA 2007, 229; vö. GYÖRFFY 1987, II. 434, Malomörvény) valójában Fejér megye Solt székében feküdt, Malomér (Szakmártól délre: ENGEL 2001, településkódja: 14641) a defterekben önálló faluként szerepel. Vajda Tamás Visz falut két esetben tévesen szintén Tolnába sorolta (VAJDA 2007, 238). Szintén téves az 1327-ben a Földvárhoz (Nagynyárádtól délkeletre: ENGEL 2001, településkódja: 1371) tartozó Újfaluban említett hajómalomok területi besorolása (VAJDA 2012a, 70; VAJDA 2012b, 376, 383), mert ezek valójában Baranya megyében feküdtek (kártevőik a közeli, ma is létező Kölkedről érkeztek); erre ld. még 312. jegyzet.

³⁴ MIKLÓS 2007, 311–315.

³⁵ DÁVID 1982, 266, 275.

³⁶ MIKLÓS 2007, 314–315.

Barbély eladta a malmot a simontornyai töröknek, pedig Csapai kérte, „*hogy idegen, pogány kézre ne menjen a malom*”, ennek érdekében hajlandó lett volna kifizetni Barbély részét is. Barbély egyebek mellett azzal magyarázta tettét, hogy a kádi megüzente neki: a malmot neki adja el, különben elszüllyeszteti, „*a többi török is neheztelt rá, állítva: a hajdúk mind a malom miatt tesznek kárt bennük*”. Barbély vallomásából kiderül, hogy a malom megölt egy örletni jövő asszonyt, „*akinek díjában 100 forintot fizettek*”, s aki miatt a simontornyai kádi karóba akarta húzatni mindkettejüket. Ezért adta el a töröknek a malmot 300 forintért, és ezért szökött el mindenét hátrahagyva Simontornyáról. Szerinte Csapai felesége az egykerekű malom jövedelméből sütött és árult. Az eladás után a hajdúk „*eléggették*” a malmot.³⁷ Csapai valószínűleg pálfalvi (ma Pálfa) lakos lehetett, mert egy másik, töredékes jegyzőkönyv szerint megegyezésükben az is szerepelt, hogy a malmot ide hozzák fel, bizonyára javításra.³⁸ Az 1780-as években készült első katonai felmérés (a továbbiakban: EKF) nem jelöl malmot Janya közelében.

2. Aparon (ma Aparhant része) 1546-ban és 1552-ben két-két, 1570-ben egy, 1579-ben pedig három malmot írtak össze.³⁹ Az EKF sem Aparon, sem Hanton nem jelöl malmot.

3. Arcsán (helye: Tamási–Öreghenye)⁴⁰ 1299-ben a birtok felét a malomhellyel együtt a szekszárdi konvent átengedte nemes jobbágynak, Illésnek és Ivánkának, akik megfizették a konvent a fehérvári káptalan felé fennálló hat márkás tartozását.⁴¹ A falu nem élte meg a törökkort.

4. Ábrahámon 1524-ben említenek egy malmot, amely a Werbőczy István és Dárói Majos Mihály özvegye közti osztozkodás során egy nagy halastóval együtt az apátság birtokában maradt.⁴² Talán rá vonatkozik egy 1692-es adat, amely szerint „*Vagyon az Berken egy Puszta Malom helyly, az holott az előtt az Töröknek Malma volt*”.⁴³ 1720-ban a Dombóvár melletti Tüskepusztán egy egykerekű, alulcsapó malmot írtak össze.⁴⁴ Az épületet 1735 után hagyhatták el, az EKF már nem jelöli.⁴⁵ Helyét Ferenczi László 2003-ban a Konda-patak bal oldalára, a dombóvári Köztársaság utcától délre, a kórház környékére tette,⁴⁶ nem sokkal északabbra maradványait 2009-ben Szabó Géza és Boruzs Katalin tárta fel, ld. a Régészeti adatok a vízimalmokról című részt.

5. Bátán 1568-1569-ben 150 akcse malomadót írtak össze.⁴⁷ A defterekben a törökök által 1570 januárja és 1571 januárja között *Batai* városban beszedett jövedelmek felsorolásában találkozunk malmok után befolyt összeggel (240 akcse).⁴⁸ Ezt Sümegi József Bátára vonatkoztatta,⁴⁹ de valószínűleg inkább (Duna-)Patajra vonatkozik.

6. Berekalon (ma Hidas–Berekaljadúló)⁵⁰ 1546-ban és 1552-ben három-három, 1570-ben és 1579-ben pedig már négy-négy malmot írtak össze.⁵¹ Az EKF nem jelöl malmot a környéken.

7. Berkiben (ma Nagyberki) 1486-ban említenek halastavat a rajta álló malmokkal együtt, amelyeket két nemes a szentpáli pálos kolostornak adott.⁵² Egy 1719-es tanúvallatás szerint „*Dombóváron felül egy mérföldel vagyon bizonyos Berky Gát nevű malom Gát, azon is által mehetni a Kapos Vizén*”.⁵³ A malom kétségtelenül török kori eredetű, mert Berkigát néven török palánkvár is létezett,

³⁷ DOMINKOVITS 2001, 175, 192, 199. sz. E forrás ismeretét Torma Istvánnak köszönöm.

³⁸ Uo. 65. 155. jegyzet.

³⁹ DÁVID 2006, 61.

⁴⁰ K. NÉMETH 2011, 158.

⁴¹ VAJDA 2005, 220.

⁴² DL 72207. A malom történeti adataira részletesen: FERENCZI 2003, 20-21.

⁴³ ZSÍROS 1983, 8.

⁴⁴ MERÉNYI 1905, 323; FERENCZI 2003, 20-21.

⁴⁵ SZABÓ 2010b, 191.

⁴⁶ FERENCZI 2003, 21.

⁴⁷ VELICS–KAMMERER 1890, II. 380.

⁴⁸ VELICS–KAMMERER 1886, I. 205.

⁴⁹ SÜMEGI 1993, 108.

⁵⁰ BMFN 1982, I. 548: 109/91.

⁵¹ DÁVID 2006, 60.

⁵² GUZSIK 2003, 88; F. ROMHÁNYI 2010, 88, 148.

⁵³ MÁTÉ 2009.

először 1655-ben említik, a magyarok 1660-ban pusztították el.⁵⁴ A malom a 18. század végén Berkitől délkeletre, a Kapos déli felén, Kisberki közelében állt.⁵⁵

8. Bonyhádon 1546-ban két egykerekű malom működött, 1552-ben és 1570-ben pedig egyaránt három malmot írtak össze.⁵⁶ Az EKF Bonyhádon a Völgységi-patakot keresztező út (a mai Zrínyi Miklós utca) északi oldalán, a patak nyugati felén jelöl malmot.⁵⁷

9. Bölcskén 1546-ban négy, 1562-ben három, 1580-ban és 1590-ben pedig öt-öt malomkereket írtak össze a defterek.⁵⁸ Káldy-Nagy Gyula szerint a kerekék számának növekedése talán azzal függ össze, hogy a malmok részben kallómalomok voltak.⁵⁹ 1696-ban községi malmot említenek.⁶⁰ Az EKF nem jelöl malmot a Dunán.

10. Célen (Alsócél; ma Závod–Cilleri-rétek)⁶¹ 1565-ben négy egykerekű malom őrlött, közülük három magyar kézen volt, egyet pedig török egyházi alapítvány birtokolt. 1570-ben már csak három malom üzemelt, két egykerekű magyar, egy kétkerekű pedig török alapítványi birtokban.⁶² Az EKF feltünteteti a templom romjait, ettől északra, a két patak találkozásától kissé délkeletre malmot is jelöl.⁶³

11. Csatáron (ma Szekszárd–Csatár) 1565-66-ban szedtek malomadót (60 akcse) a törökök.⁶⁴

12. Csefőn (helye: Högyész–Teveli-szántók)⁶⁵ 1565-ben és 1570-ben is egy-egy egykerekű malom volt, előbb magyar (Varga András), majd török kincstári tulajdonban.⁶⁶ Az EKF nem jelöl malmot.

13. Csetényben (helye: Sárszentlőrinc–Csetény)⁶⁷ 1418. február 23-án éjjel a simontornyai várnagyok és püspökszéki, egresi, miszlai és görbői népeik a pécsi püspöknek a Sár (*Saar*) folyón épített négykerekű malmára törtek és teljesen lerombolták.⁶⁸ Egy 1690-es összeírás szerint nincs malma.⁶⁹

14. Csernelen (ma: Högyész–Csernyéd)⁷⁰ egy ismeretlen korú tanú 1762-es vallomása szerint „*a mostani szakáli új forgó malmon alul volt a csernyédiek malma, melynek ezen régi helyét és cövekeit a tanú még látta*”.⁷¹ Az egyik tanúnak „*a mostani, a vizen túl fekvő szakáli malmon alul nem meszse mutatták az elpusztult csernyédi falunak régi malom-helyét*”.⁷² Az EKF nem jelöl malmot.

15. Csóron 1565-ben egy, 1570-ben pedig két egykerekű malom működött, előbbi magyar tulajdonban volt.⁷³ A település helye ismeretlen, Dávid Géza szerint talán a Tolnanémedi és Simontornya délkeleti határában feküdt Csórvölgyi-pusztá környékén kereshető, de az összeírás sorrendje alapján Ódány környékén is fekehetett.⁷⁴ Hozzávetőleges lokalizálása véleményem szerint a defterbe bejegyzett, középkori magyar birtokosra vonatkozó adat alapján végezhető el. 1546-ban és 1565-ben is említést tettek Garázda Ferenc birtokáról,⁷⁵ akiben nagy valószínűséggel a középkori forrásokban *Chewl*, *Chyewl*, *Chyl*, *Chywl*, *Chwl*, *Cyl*, *Czewl* alakban szereplő, Csánki Dezső által Csöl alakban fel-

⁵⁴ TOLNAI 2012, 53.

⁵⁵ EKF Coll. IX. Sect. 26.

⁵⁶ DÁVID 2006, 60.

⁵⁷ EKF Coll. XII. Sect. 30.

⁵⁸ KÁLDY-NAGY 1985, 146.

⁵⁹ KÁLDY-NAGY 1985, 147. A régi defterkiadás szerint 1549-ben négy lakos négy malomkerék után adózott (VELICS–KAMMERER 1890, II. 96), 1565-1566-ban pedig két kő után fizettek malomadót (VELICS–KAMMERER 1886, I. 198). Ld. még: SZILÁGYI 1978, 46.

⁶⁰ KÁRPÁTI 1987, 348.

⁶¹ K. NÉMETH 2011, 175.

⁶² DÁVID 1982, 288, 306.

⁶³ EKF Coll. XI. Sect. 29.

⁶⁴ VELICS–KAMMERER 1890, II. 335.

⁶⁵ K. NÉMETH 2011, 79.

⁶⁶ DÁVID 1982, 286, 304.

⁶⁷ K. NÉMETH 2011, 138.

⁶⁸ ZsO VI. 2533. sz.; C. TÓTH 2000, 53. sz.

⁶⁹ HEGEDÜS 1979, 59.

⁷⁰ K. NÉMETH 2011, 77.

⁷¹ KAMMERER 1908, 15.

⁷² Uo. 17. Hegedüs László szerint a tanúvallomások szerint a malom kétkerekű volt: HEGEDÜS 1979, 47.

⁷³ DÁVID 1982, 287, 304.

⁷⁴ DÁVID 1982, 120.

⁷⁵ DÁVID 1982, 184, 287.

oldott falu egyik középkori birtokosának, a horogszeri, keresztúri, laki és apari előnevet is viselő Garázda család egyik tagját tisztelhetjük.⁷⁶ A Dávid Géza által Csór (Csuz, Csőr) alakban feloldott helynév az 1571-es dzsizje-defterben egy alkalommal Csul alakban is feltűnik,⁷⁷ amely megerősítheti az azonosítást. Ha a Dávid Géza által az összeírások sorrendje alapján felvetett Ódány környéki azonosítást pontosítani szeretnénk, akkor észre kell vennünk a defterekben feltűnő, a középkorban ismeretlen Cséltormást, amelyet Dávid Géza és Engel Pál is a mai Nagytormással feleltetett meg,⁷⁸ hiszen Nagytormás kb. 5 km-re fekszik északkeletre a mai Ódánypusztától. Cséltormás nevének előtagjában a Csór~Csul/Csöl nevet sejttem, ennek nyomán úgy vélem, hogy a változatos formában lejegyzett nevű falu Nagytormás környékén kereshető, a tőle északra összefolyó Hidas-patak vagy a Patlani-víz mentén. Az EKF Nagytormástól (a térképen Kis Tormás) északra a Hidas-patakon malmot jelöl,⁷⁹ ma az egykori malomtól északnyugatra fekvő szántóföldet Malom-dűlőnek nevezik.⁸⁰

84. Csőke faluban (ma Gölle–Török templom)⁸¹ 1653-ban írtak össze malmot,⁸² amely bizonyára a falu mellett, az Inámi-mellékág nevű vízen létesült.

16. Decsen 1565-66-ban szedtek malomadót a törökök.⁸³ 1772-ben Decstől délkeletre, a Sárvizet és a Visszafolyó-Dunát összekötő *Rév Malom Fok* északi ágán, a Duna közelében malmot jelölnek.⁸⁴

17. Donáton 1570-ben egykereű malmot írtak össze.⁸⁵ 1859 körül Nagyszékely határában, „a donáti malomhoz közel levő szántóföldön” középkori keresztet szántottak ki,⁸⁶ amely bizonyára a középkori település helyét jelöli. Helye a Nagyszékelyi-árokban a Donát-patakba torkollásánál azonosítható, ahol a második katonai felmérés (a továbbiakban: MKF) idején még Kis malom néven malom létezett.⁸⁷

18. Dorogon (ma Kisdorog) 1695-ben malomhelyet írtak össze.⁸⁸ 1701-ben régi malomépület helyét említik („*videtur antiqui molendini aedificium*”)⁸⁹ Az EKF a falu nyugati szélén malmot jelez (a kettéágazó patak Kovácsi irányából folyó ágán további kettőt, a Nagyvejke felől érkező ágán négy malom látszik).⁹⁰

19. Döbröközön 1446-ban Rozgonyi János panasza szerint Mesztegnyői Szerecsén Péter a döbröközi vár alatti malmot a hozzá tartozó épületekkel együtt (*molendinum ibidem sub castro Debregesth... simulcum universis attentis et cunctis edificiis*) a saját birtokára vitte; a malmot épületestől a régi helyére visszaállítani kérte.⁹¹ 1693-ban (*Dobokesz*) négy malmot említenek a mocsárban, közülük kettő romos.⁹² 1720-ban az egyik malom helyét így adták meg: a falu mellett, „*amint a kelő a vár felé átalmegyen, melynek cölöpjei most is látszanak*”, a másikat pedig így: „*a váron alul (...) egy jó stuczlövésnyire (...) amint a víz délfelől a part mellé kifordul*”.⁹³ Az EKF a Kapos két ágán át vezető átkelő mellett, közvetlenül a nyugati ág északi oldalán jelöl malmot.⁹⁴

20. Döröcskén (ma Somogydöröcske) 1416-ban Döröcskei Pál, a Füzegy hídjánál (*in fine pontis*

⁷⁶ CSÁNKI 1897, 421, 467.

⁷⁷ DÁVID 1982, 120.

⁷⁸ DÁVID 1982, 120; ENGEL 2001.

⁷⁹ EKF Coll. XII. Sect. 29.

⁸⁰ EOVI 24-221.

⁸¹ K. NÉMETH 2011, 69-70.

⁸² SZAKÁLY 1981, 210.

⁸³ VELICS-KAMMERER 1890, II. 336. Egy hivatkozás nélküli adat szerint 1696-ban „a püspöknek a Sárvizén malma volt”. ANDRÁSFALVY 2007, 115.

⁸⁴ Sárvíz-térkép 1772. A jelmagyarázat már decsi malmoknak nevezi őket.

⁸⁵ DÁVID 1982, 287, 304.

⁸⁶ RÓMER 1866, 109-110.

⁸⁷ MKF.

⁸⁸ UC 62:33(y).

⁸⁹ UC 151:14.

⁹⁰ EKF Coll. XI. Sect. 29.

⁹¹ DL 13937.

⁹² UC 5:42 (b); UC 29:47.

⁹³ MERÉNYI 1905, 337.

⁹⁴ EKF Coll. X. Sect. 27.

in Fyzek) levő malmának minden harmadik heti jövedelmét a szentpáli pálos kolostornak adományozta.⁹⁵ 1435-ben az említett Pál fia István húsz forintért elzálogosította a kolostornak a Döröcske határában fekvő, Hídvég nevű helyen álló malmát (*intra metas possessionis Derenche in loco Hydwegh habitum*). Szintén ő 1436-ban valószínűleg ugyanazt a (most hídfarkinak mondott) malmot a pálosok egy másik, Döröcske feletti malmáért – amelyet korábban végrendeletileg rájuk hagyott – Miklósi Péter fia Lászlóval elcserélte (*quoddam molendinum suum in fluvio Fyzygh currens in Hydffarrk constitutum pro quodam alio molendino fratrum super praefatam villam Derechke habito, quod scilicet alias eisdem testamenter legaverat... mutavit*).⁹⁶ 1438-ban Döröcskei István a szentpáli kolostor egyik cellájából elhurcolta szolgáját, ami miatt egyebek mellett kötelezte magát, hogy malmát a szerzeteseknek adja.⁹⁷ 1482-ben István dömösi prépost a pálosoknak adta a prépostság *Fekethew* nevű pusztáját, részben kegyességből, részben kárpótlásul, mert az általa építtetett halastóból kiömlő víz (valószínűleg a gát átszakadásával) a pálosok két malmát és rétjét elpusztította (*quia duo molendina... fratrum per inundacionem ex piscina per eum constructa sunt suffocata*).⁹⁸ Az EKF nem jelöl malmot.

21. Edelényről (helye: Nagykőnyi–Eledény)⁹⁹ 1650-ben – amely ekkor pusztá – ezt írják az Esterházyak egy összeírásában: „egy Malom vagon rajta, Ibrahim bék bírja, egy karmazsin csizmája jár az Úrnak tőle”.¹⁰⁰ 1690-ben egy tanúvallatás során egy 40 éves tanú így nyilatkozott: „Ozorához conscribált faluk és puszták között (...) Edelvét malmostul hallotta az régi polgároktul, mikor ide be jöttek Koppánban, hogy ő herczegségéé.”¹⁰¹ Az EKF nem jelöl malmot. A Koppány 1838-as szabályozási terve Eledényi malom néven ábrázolja, a folyón ma is létező átjárójától DNy-ra.¹⁰²

85. Egerszegen (ma Felsőegerszeg) 1580-ban négykerekű malmot írtak össze a törökök.¹⁰³

22. Egregyen (ma Magyaregregy) 1411-ben egy egregyi jobbágy malmát földesura, Izményi Péter lefoglalta, midőn a jobbágy kötelezettségeit teljesítve Bátmonostori László Battyán birtokára költözött.¹⁰⁴ Az EKF a falu déli végén malmot jelöl.¹⁰⁵

23. Etén (helye: Decs–Ete)¹⁰⁶ 1535-ben említenek először malmot a bátai apátság javainak összeírásában: „Item Etthen alol az Gylucz melyben vagon hat ház és egy malom hely”.¹⁰⁷ 1690-ben egykerekű malmot írtak össze, amelyhez kis mértékű rekesztéssel vezették a vizet.¹⁰⁸ 1772-ben az Etei domb tövében a Sárvízen két ártalmas malmot jelölnek.¹⁰⁹

24. Faddon 1566-ban 50 akcse malomadót szedtek be a törökök.¹¹⁰ Az EKF nem jelöl malmot.

86. Fonóban 1653-ban írtak össze malmot,¹¹¹ amelyet a Baté-Magyaratádi-vízfolyás hajthatott. Az EKF a falutól északnyugatra jelöl malmot a patakon.¹¹²

25. Földváron (ma Dunaföldvár) 1546-ban négy, 1562-ben tíz, 1580-ban és 1590-ben pedig egyaránt öt, egész évben járó malomkereket írtak össze a defterek.¹¹³ Az EKF nem jelöl malmot. A Duna medréből előkerült egy középkori hajómalom, ld. a Régészeti adatok a vízimalmokról c. részt.

⁹⁵ ZsO V. 2555. sz. Vö. DAP II. 435.

⁹⁶ DAP II. 435. Vö. F. ROMHÁNYI 2010, 76.

⁹⁷ DAP II. 436.

⁹⁸ DAP II. 435. F. Romhányi Beatrix szerint e két malom Szentpálon állt volna: F. ROMHÁNYI 2010, 148.

⁹⁹ K. NÉMETH 2011, 63.

¹⁰⁰ HEGEDŰS 1979, 32.

¹⁰¹ SZAKÁLY 1975, 292.

¹⁰² MNL S 16, No. 235. A malom helye: TMFN 1981, 111: 16/169.

¹⁰³ VASS 1982, 168.

¹⁰⁴ SZAKÁLY 1998, 68. sz.; Zichy VI. 105-106.

¹⁰⁵ EKF Coll. XI. Sect. 30.

¹⁰⁶ K. NÉMETH 2011, 52.

¹⁰⁷ SÜMEGI 1993, 101.

¹⁰⁸ HOLUB 1960, 13.

¹⁰⁹ Sárvíz-térkép 1772. A jelmagyarázat már decsi malmoknak nevezi őket.

¹¹⁰ VELICS–KAMMERER 1890, II. 358. Említi: HEGEDŰS 1997, 165.

¹¹¹ SZAKÁLY 1981, 210.

¹¹² EKF Coll. IX: Sect. 25.

¹¹³ KÁLDY-NAGY 1985, 255. 1560-1561-ben 312, 1561-1562-ben 287 akcse malomadót szedtek be a törökök. VELICS–KAMMERER 1890, II. 258. Vö. SZILÁGYI 1978, 46.

26. Fülöpszerdahelyen (helye: Bonyhád–Jung-major)¹¹⁴ 1546-ban egy, 1552-ben, 1570-ben és 1579-ben pedig egyaránt két malmot írtak össze, 1570-ben a malmok romosak voltak.¹¹⁵ Egy 1746-os térkép Bonyhádtól északra, a Völgységi-patak mentén futó Pécs-fehérvári országút mellett a falu középkori templomának romjait jelzi, az út másik oldalán, a patak mellett pedig malmot tüntet fel.¹¹⁶ Helyén ma is malom van,¹¹⁷ amely így valószínűleg csaknem 500 éve kontinuus helyen áll.

27. Gerézden (helye: Somogyacsa–Gerézdpusztá-Pusztaszentegyház)¹¹⁸ 1302-ben a veszprémi püspök az egyház egy elhunyt gerézdi (*Guerech*) nemes jobbágya földjét két másik helyi prediálisnak adományozta; a birtok elhatárolásakor említik az egyik megajándékozott prediális által a Füzegy folyón létesített malmot és a malom melletti rétét.¹¹⁹ Egy 17. század végi összeírásban is szerepel itt malom (*Gerest*).¹²⁰ Az EKF is jelöli, a mai Gerézdpusztá két részét összekötő Koppány-híd nyugati oldalán.¹²¹

87. Göllén 1653-ban írtak össze malmot,¹²² amely bizonyára a Göllei-patak vizét használta fel. Az EKF a falu északkeleti szélén jelöl malmot.¹²³

28. Görbőn (ma Pincehely–Görbő) 1565-ben és 1570-ben négykerekű malom őrlött a Kaposon Szinán pasának.¹²⁴ 1702-ben az ozorai uradalom összeírása tiltja a pincehelyieket, hogy a „*görbei*” malomban őrlessenek.¹²⁵ Egy 1819-es térkép a Kapos átkelőjétől kissé délre malmot tüntet fel, 1828-ban ugyanott régi malmot (*antiqua mola*) jelölnek.¹²⁶ Az EKF ettől a helytől délebbre jelöl malmot.¹²⁷ Helyén nemrég malomkő került elő földmunka során, ld. a Régészeti adatok a vízimalmokról című részt.

29. Gyánton (helye: Tolnanémedi–Gyánti-földek)¹²⁸ 1423-ban négy malom is működött, amelyeket Nagymihályi Albert vránai perjel építtetett illetve újíttott fel (*per nos de novo praeparata et reformata*). A malmokat lelke üdvéért november 11-én a fehérvári johannitáknak adta azzal a kikötéssel, hogy a következő évi Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepéig még az ő bírója (*iudex*) élvezze a malom jövedelmét.¹²⁹ Bizonyára ugyanez a malom volt Ahmed bég kezében 1565-ben és 1570-ben, immár három kerékkel.¹³⁰ Egy 1690-es összeírás szerint nincs malma.¹³¹ A falu helyén előkerült egy középkori malomkő, ld. a Régészeti adatok a vízimalmokról c. részt.

30. Henyén (helye: Tamási–Alsócseringát)¹³² 1669-ben egy magyar kézben lévő malom adózott az Esterházyaknak.¹³³ Valószínűleg erre a malomra vonatkozik a „*henyei pusztán*” 1807-ben említett „*régi pusztá malom gátja*”.¹³⁴ Egy 1778-as térkép grafikus jellel jelöli a Koppány déli partján, a ma is létező henyei átvjáró keleti felén,¹³⁵ az EKF hasonlóképpen.¹³⁶

88. Hernyéken (ma Sásd–Hörnyék) 1547 körül, 1556-ban és 1580-ban egykerekű malmot írtak össze, magyar birtokossal.¹³⁷

¹¹⁴ K. NÉMETH 2011, 43.

¹¹⁵ DÁVID 2006, 61.

¹¹⁶ TML T 20. Terreneum Praedii Fülöp-Szerdahel.

¹¹⁷ TMFN 1981, 359-360: 77/374.

¹¹⁸ K. NÉMETH 2011, 143.

¹¹⁹ KUMOROVITZ 1953, 10. sz.

¹²⁰ UC 46:71.

¹²¹ EKF Coll. IX. Sect. 23.

¹²² SZAKÁLY 1981, 210.

¹²³ EKF Coll. IX: Sect. 25.

¹²⁴ DÁVID 1982, 287, 304.

¹²⁵ MERÉNYI 1904, 308. Említi: HEGEDÜS 1979, 77.

¹²⁶ MNL S 16, No. 1081.

¹²⁷ EKF Coll. XI. Sect. 27.

¹²⁸ K. NÉMETH 2011, 167

¹²⁹ FEJÉR X/6. 594; FENYVESI 2000, 581. sz.

¹³⁰ DÁVID 1982, 287, 304.

¹³¹ HEGEDÜS 1979, 59.

¹³² K. NÉMETH 2011, 157.

¹³³ VASS 1978, 194. 1679-re keltezve: HEGEDÜS 1979, 49.

¹³⁴ K. NÉMETH 2001, 90.

¹³⁵ MNL S 16, No. 176.

¹³⁶ EKF Coll. XI. Sect. 27.

¹³⁷ VASS 1982, 165-166, 169.

31. Hidason 1546-ban, 1552-ben és 1570-ben kettő, 1579-ben pedig már három malmot írtak össze, 1570-ben romosnak mondják őket.¹³⁸ A grábóci görögkeleti kolostor évkönyve örökítette meg, hogy „A Bonyhád és Hidas közti határban, a királyi hídnál malmot építettünk.” A bejegyzés előtt 1603-1610 közti (utána pedig 1663-as) tevékenységekről van szó, ezért vélhetőleg ezekben az években épült (talán inkább újjá) a malom.¹³⁹ A középkori faluhelyhez legközelebb eső malom az EKF-en a Krämer-malom a Hidastól északra húzódó domb lábánál,¹⁴⁰ vélhetőleg ezzel azonos.

32. Hídvégen (helye: Tengelic–Alsó-Hídvég)¹⁴¹ 1546-ban és 1552-ben négykerekű malom őrlött a Sárvízen, amely Kászim bég embere, egy Hajdár nevű vojvoda kezén volt.¹⁴² Az EKF nem jelöli. 1772-ben Hídvég mellett a Sárvízen ártalmas malmot tüntetnek fel.¹⁴³

33. Horhiból (helye: Felsőnyék–Tükrösi-oldal)¹⁴⁴ származik a mai Tolna megye első malomemléké: 1138-ban a dömösi prépostságnak két malma is volt itt, két molnárral (*In villa Hurch sunt duo molendina et cum duobus molendinarijs.*),¹⁴⁵ bizonyára a Tita-patakon. Az EKF nem jelöli. Meg kell jegyezni, hogy a helynév azonosítása vitatott; Szabó Dénes és az ő nyomán Vajda Tamás Horhival azonosította,¹⁴⁶ Györffy György azonban a szintén Tolna megyei Harcra vonatkoztatja.¹⁴⁷ Az előbbi mellett szól, hogy Horhi környékén a prépostságnak voltak birtokai (pl. a szomszédos Nyék Neku néven), Harc környékén azonban nem.

89. Inámban (ma Gölle–Inámpusztá) 1653-ban írtak össze malmot,¹⁴⁸ amely az Attala-Inámi-vízfolyáson működhetett.

34. Ireg (ma Iregszemcse) haszonvételei közt 1387-ben malmokat is említene, amikor a falut Zsigmond király Tamási Henrik fiainak adományozta.¹⁴⁹ Az EKF nem jelöl malmokat.

35. Jánosiban (ma Komló–Mecsekjánosi) 1256-ban egy leánynegyed kiadása kapcsán elvégezték a birtok negyedének határjárását, amelynek során egy mocsarat említene, amely felett régi malomhely van (*paludem super qua est vetus locus molendini*).¹⁵⁰ 1329-ban egy birtokosztályban két malom szerepel. A felső malom a falu Komló felé eső részén feküdt, ennek a birtokrésznek a határjárásában említik a malom árkanak (*fossatum*) hídját, majd a gátját (*gath*). A falu másik felében állt az alsó malom. Ennek a birtokrésznek a leírásában szerepel az alsó malom gátja (*clausura*), továbbá egy (harmadik malomhoz tartozó) malomárok is.¹⁵¹ Jánosi nemesek jánosi birtokrészének tartozékai között 1359-ben malomhelyeket említene, amikor a birtokrészt elcserélték a pécsi káptalan gadányi részbirtokaért.¹⁵² Az EKF Jánosi déli szélétől délnyugatra, a Kaszárnya-patak és az északnyugat felől belefolyó patak találkozásánál jelöl malmot.¹⁵³ A Pesty-féle dűlőnévgyűjtés szerint Jánosi helység a török kor előtt „*délnek feküdt, mellynek nyomai maiglan is tapasztalható és látható a plébánia földön (Mühlberg dictum), itt részint kőalap építésből származó, részint égetett téglákat mos ki a zápor-eső és a szántóeke vett ki*”.¹⁵⁴

36. Kalaznón 1565-ben egy egykerekű, magyar kézben lévő malmot említene a defterek.¹⁵⁵ Az EKF nem jelöli.

¹³⁸ DÁVID 2006, 61.

¹³⁹ SZILÁGYI 1999, 75.

¹⁴⁰ EKF Coll. XII. Sect. 30.

¹⁴¹ K. NÉMETH 2011, 162.

¹⁴² DÁVID 1982, 267, 275.

¹⁴³ Sárvíz-térkép 1772.

¹⁴⁴ K. NÉMETH 2011, 78.

¹⁴⁵ MES I. 95.

¹⁴⁶ SZABÓ 1954, 42; VAJDA 2007, 224.

¹⁴⁷ GYÖRFFY 1998, IV. 633.

¹⁴⁸ SZAKÁLY 1981, 210.

¹⁴⁹ Héderváry I. 99; ZsO I. 317. sz.

¹⁵⁰ Zichy I. 10. Vö. VAJDA 2007, 233.

¹⁵¹ KŐFALVI 2006, 98. sz. Ld. még: KŐFALVI 2005, 162; említi: VAJDA 2012b, 385.

¹⁵² KŐFALVI 2006, 269. sz.

¹⁵³ EKF Coll. X. Sect. 29.

¹⁵⁴ PESTY.

¹⁵⁵ DÁVID 1982, 288.

37. Kakasdon (Kákos) 1701-ben romos malmot említenek („*cujusdam ruinati Molendini aedificium*”).¹⁵⁶ Az EKF Kakasdtól keletre, légvonalban kb. félúton a Schlossberg felé malmot jelöl (Shuster m.), a két patakág találkozására közelében, a nyugati ágon.¹⁵⁷

38. Kandateleik – gyakoribb nevén Konda (helye valószínűleg: Dombóvár–Kiskonda)¹⁵⁸ – tartozékai között 1338-ban említenek malomhelyeket, amikor Dárói Péter az üres birtokot 50 márkáért eladta Ugali Pál mester országbírói ítélmesternek.¹⁵⁹ A malmot a Kondai-árok vize hajthatta.

39. Kapáson egy 1752-es tanúvallatás említ malmot. Egy 61 éves tanú „*Azt is tudja, hogy kurucz világ előtt is most fönt álló malom helyén forgó malom volt melyben Fatens is benne volt és gazdáját is Mágocson lakozó Poznán nevű ráczot jól ismerte és azon Malom Kapási Malomnak nevezetett.*”¹⁶⁰ Kapásra utaló helynevek Nagyhajmás délnyugati határában találhatók.¹⁶¹ A malmot a Nagyhajmásra eredő, a Hábi-patakba torkolló Hajmási-árok/Bikal-árok északnyugatról érkező ága, a Kapás-dűlő felől folyó patak vize hajthatta. Az EKF által Nagyhajmás alatt feltüntetett malom talán ezzel azonos.¹⁶²

40. Kétyen (Kegy) 1695-ben malomhelyet írtak össze.¹⁶³ Az EKF sem a mai Kétyen, sem a határában fekvő egyházas lelőhelyen, Kéty–Ó-templomon nem jelöl malmot, csak a falutól északkeletre (Sauer M.).

41. Koppányon (ma: Törökkoppány) egy 1092-re hamisított 14. század végi oklevél a tihanyi apátság javai közt említ malmot az ispán udvarháza mellett.¹⁶⁴ Az oklevél saját keletkezési korára nézve minden bizonnyal valós információt hordoz.¹⁶⁵ 1556-ban Dzsáfár lovas egykerekű malmát és Szinán aga kétkerekű malmát írták össze.¹⁶⁶ A koppányi szandzsák 1574–1595 közti timár-javadalom jegyzéke Koppányban malomilletékeket is említ.¹⁶⁷ Egy 1687-es összeírásban is szerepel a „*Koppányi Vizen Való Malom*”.¹⁶⁸ 1690-ben egy tanúvallatás során egy 40 éves tanú így nyilatkozott: „*ezen koppányi vizen a várhoz közel két kerekű malom volt, tudgja, hogj arrul az törökök Simegre adóztanak püspök urunknak*”, egy 75 éves tanú pedig így: „*Tudgja, hogj Koppan vára mellett magyar vár és két kerekű malom volt, hallotta, hogj az várostul Sümege adóztak veszprémi püspök uramnak, az malomtul pedig, tudgja bizonyosan, hogj az török az adót Sümege atta.*”¹⁶⁹ 1702-ben egyetlen egykerekű malmot említenek az Esterházyak kezén.¹⁷⁰ Az EKF a falu délkeleti részén, az észak felől érkező patak torkolatától keletre jelöl malmot.¹⁷¹

42. Kónyiban (ma Nagykónyi) 1650-ben ezt írják az Esterházy-javak összeírásában: „*Kuniba az kopáni bék egy három kerekű malmot csinált, melytől az Urnak tisztességes ajándékkal tartozik*”.¹⁷² 1669-ben egy magyar kézben lévő malom adózik az Esterházyaknak.¹⁷³ 1687-ben is említik,¹⁷⁴ Kónyi 1701-es szállólevelében malomhelyként szerepel, a földesúr háromévi adómentességet ígért a lakosoknak felépítése esetén.¹⁷⁵ Helye a Koppány átkelője mellé tehető, ahol az EKF is malmot jelöl.¹⁷⁶

¹⁵⁶ UC 151:14.

¹⁵⁷ EKF Coll. XII. Sect. 30.

¹⁵⁸ K. NÉMETH 2012, 55.

¹⁵⁹ VAJDA 2012b, 396. Regesztája a malomhelyek említése nélkül: AOKI XXVII. 212. sz.

¹⁶⁰ MÁTÉ 2009. (BML IV. f. 3. VIII. 238.)

¹⁶¹ BMFN 1982, 46-47: 2/88, 118.

¹⁶² EKF Coll. X. Sect. 28.

¹⁶³ UC 62:33(y).

¹⁶⁴ DHA I. 284.

¹⁶⁵ Ld. erre HOLUB 1963, 44. 6. jegyzet.

¹⁶⁶ VASS 1972, 65, 71.

¹⁶⁷ VASS 1978, 157.

¹⁶⁸ HEGEDÜS 1979, 51.

¹⁶⁹ SZAKÁLY 1975, 292.

¹⁷⁰ MERÉNYI 1904, 313.

¹⁷¹ EKF Coll. IX. Sect. 23.

¹⁷² HEGEDÜS 1979, 32.

¹⁷³ VASS 1978, 194. 1679-re keltezve: HEGEDÜS 1979, 49.

¹⁷⁴ HEGEDÜS 1979, 51.

¹⁷⁵ MERÉNYI 1904, 315. Említi: HEGEDÜS 1979, 76.

¹⁷⁶ EKF Coll. X. Sect. 25.

43. Kölesden 1565-ben egy ötkerekű malom volt Tolna város lakossága kezében, 1570-ben pedig bizonyára ugyanaz a malom immár csak három kerékkel Musztafa budai pasáé volt.¹⁷⁷ 1772-ben Kölesdtől délkeletre, a Sárvízből kiágazó déli mellékágán ártalmas malmot jelölnek,¹⁷⁸ az EKF nagyjából ugyanitt, a csatorna és a Sárvíz találkozásánál tüntet fel malmot.¹⁷⁹

44. Körtvély (helye: Madocsa–Felső-Nyilas)¹⁸⁰ tartozékai között egy 1443-ban átírt, 1145-re hamisított oklevélben említenek malmokat.¹⁸¹ A birtok részletes határjárása ismert 1437-ből, malmok említése nélkül,¹⁸² amelyek bizonyára a Dunán üzemeltek.

45. Kurdon a 13. század végén többször szerepelnek malmok a Mojs királynéi tárnokmester, később comes palatinus által az ábrahádi ciszterci apátság számára adományozott javak között. 1263-ban végrendeletében a Szent Márton egyház mellett fekvő malmot (*unum molendinum in villa Kurd, a parte Ecclesiae S. Martini existentem*) hagyta az apátságra.¹⁸³ 1270-ben¹⁸⁴ és 1272-ben¹⁸⁵ két malmot említenek, 1273-ban malmot,¹⁸⁶ 1280-ban malmokat (*molendinis*).¹⁸⁷ 1552-ben egy jelentés arról tudósít, hogy „*az Terek az Kapos wysezen Kwrdon meg chynalta az gatat*”.¹⁸⁸ A malom a Kapos ma is meglévő átkelője – az egykori malomgát – északi felén, valószínűleg a keleti oldalon feküdt, bár néhány 18-19. századi térkép a nyugati oldalon jelöl malmot.¹⁸⁹ Az átkelő az EKF szerint a malomtő gátján futott.¹⁹⁰

46. Lak (helye: Sárpilis–Sár partja)¹⁹¹ határjárásában 1381-ben a Malomszeg nevű halastót említik (*piscinam Malumszeg; piscinas ... Molumszegh*).¹⁹² 1450-ban Niczki Benedek és Dersanóczi Gergely mester között részletesen felosztották Lakot, megállapodásuk értelmében a Sárvízen malmokat együtt vagy külön szabadon építhetnek.¹⁹³ 1506-ban a Sárvízen (*Sarwyze*) Niczki Lászlónak volt malma, aki tiltotta a budai Szűz Mária-káptalant attól, hogy Szék birtok határai között malmot építsen, mert az az ő malmának kárára lett volna.¹⁹⁴ Egy 1772-es térképen Várdomb és Sárpilis között, a faluhely közelében, a folyó fő ágán malmot jelölnek (*mola pilisiensis*).¹⁹⁵ A Malomszeg helynév ma is él Sárpilstól nyugatra, itt a legutóbbi időig malom állt az 1381-ben már említett, ma is létező Kovácsfoka nevű vízfolyáson.¹⁹⁶

47. Madocsán 1696-ban egy községi malmot írtak össze.¹⁹⁷

48. Máré várát (ma Magyaregregy–Márévár) 1353-ban felosztották Becsei Vesszős és Töttös illetve Gunyafi István között. Vesszős és Töttös birtokrészén három malmot említenek: az egyik Gyouzlay fia néhai Pál malma volt, a másikat – bizonyára korábbi birtokosa vagy építtetője nevére – Ivánkamalmának nevezték, a harmadik pedig Máré birtok folyóján feküdt (*tria molendina, unum videlicet condam Pauli filii Gyouzlay, secundum Iwanca Mona vocatum et tercium molendinum in fluvio eiusdem possessionis Mare habita et currencia*). Gunyafi István részén öt malom állt (*cum qui-*

¹⁷⁷ DÁVID 1982, 287, 305.

¹⁷⁸ Sárvíz-térkép 1772.

¹⁷⁹ EKF Coll. XII. Sect. 28.

¹⁸⁰ K. NÉMETH 2011, 95.

¹⁸¹ RA I/1. 71. sz.; FEJÉR II. 122. Vö. VAJDA 2007, 224.

¹⁸² DL 13043.

¹⁸³ FEJÉR IV/3. 111.

¹⁸⁴ FEJÉR V/1. 86.

¹⁸⁵ MES III. 708.

¹⁸⁶ FEJÉR V/2. 90.

¹⁸⁷ HO VI. 259. A kurdi malmok történeti adataira összefoglalóan: HERVAY 1984, 47-49; FERENCZI 2003, 23-25; VAJDA 2003, 234, 236-237, 240.

¹⁸⁸ SZALAY 1861, 104.

¹⁸⁹ FERENCZI 2003, 24-25.

¹⁹⁰ EKF Coll. XI. Sect. 29.

¹⁹¹ K. NÉMETH 2011, 138.

¹⁹² FEJÉR IX/6. 259, 264, 265. Fordítása: SÜMEGI 1997, 417-419.

¹⁹³ BÉKEFI 1894, 113-115.

¹⁹⁴ SZAKÁLY 1998, 187. sz.

¹⁹⁵ Sárvíz-térkép 1772.

¹⁹⁶ TMÖL 1981, 498: 105/64. A Malomszeget tévesen helyezi (Báta)Szék határába SÜMEGI 1997, 161; FERENCZI 2003, 62.

¹⁹⁷ KÁRPÁTI 1987, 348.

busdam quinque molendinis). A felek megállapodtak, hogy sem ők, sem jobbágyaik nem fognak újabb malmokat építeni Máré birtok patakján (*Voluissent preterea partes prenotate, ut neuter earum vel iobagiones ipsorum unquam plura molendina in dicto fluvio ipsius possessionis Mare edificare possint seu valerent.*)¹⁹⁸ 1392-ben Zselizi Vesszős fia Tamástól Márei Gunya fiai, István és Miklós elfoglalta itteni birtokrészét, egy a faluval szemközt fekvő malommal együtt (*uno molendino in facie dicte possessionis Mare esistenti*).¹⁹⁹ Ez a malom bizonyára azonos azzal a Márén keresztülfolyó víz északi felén levő malommal (*item cuiusdam molendini a parte aquilonis in fluvio in eadem Mare decurrentis*), amelynek – mások mellett – fele része birtoklásától 1411-ben Bátmonostori Töttös fia Lászlónak még mindig tiltania kellett Márei Gunya fia Miklós özvegyét és annak fiai.²⁰⁰ 1413-ban a Máré birtokhoz és várhoz tartozó malmok elfoglalásától már Gunya fiai és lányai tiltották Bátmonostori Lászlót.²⁰¹ 1433-ban a Töttös László, valamint Gunya András és Mihály közötti megegyezésben a Máréhoz tartozó malmokat említik,²⁰² majd Máré birtok keleti felén egy a hegy alatt a Máré vizén fekvő malomhelyet (*cum loco molendini in eodem fluvio sub dicto monte existente*).²⁰³ Szerepel egy a Máré vizén létesített, Szegefalva felé eső malom is, amelyet Mihály épített, de a megegyezés értelmében helyette László malmot épít ott, ahol Mihály akarja, és felépültéig a malom jövedelme Mihályt és Andrást illeti. E malom fölött, tőle nem messze, Pécs felé is említenek egy malomhelyet (*item molendinum in ipso fluvio Mare vocato ex parte dicte possessionis Zegeffalwa adiacens et decurrens, quod prefatus Michael suis laboribus et expensis construxisset, pro quo quidem molendino prefatus Ladislaus aliud molendinum ipsi molendino equivalentem similiter suis laboribus et expensis in ipso fluvio Mare, ubi ipse Michael vellet, pro ipsis domino Andrea et Michaeli preparari facere debet; medio autem tempore, quousque ipse Ladislaus dictum molendinum ipsis domino Andree et Michaeli construi faceret, proventus eiusdem molendini currentis pro se ipsis percipere possint dominus Andreas et Michael antefati; preterea unus locus molendini in ipso fluvio Mare supra dictum molendinum currens non in magna distancia ad ipsum molendinum existens ex parte dicti oppidi seu civitatis Quinqueecclesiensis*).²⁰⁴ 1439-ben a Bátmonostori Töttös László fiai által Töttös Lászlónak és fia Péternek csere címén átadott márúi birtokfélen egy malmot is említenek.²⁰⁵ Az EKF nem jelöl malmokat. Két malom a 20. századig is működött, a Pesty Frigyes-féle dülönévgyűjtés a következőket őrzi: „(...) a Mecsek magos hegyek tövében, hol most két malom áll, egy kis halmot, mely kertté idomíttatott, az egeregyi lakosok maig Kápolnának nevezik, néhány évek előtt az uradalomtól egy molnárnak malom építésére eladatván, a régi kápolna alapkövei ki ásatatván, több érvényes [!] kőfaragványokat kaptak.”²⁰⁶ A Kápolna-malomként is ismert Krajcár-malom az 1970-es években végzett dülönévgyűjtés idején még létezett.²⁰⁷

49. Mekényesen (*Mekinics*) 1693-ban több, romos malmot említenek.²⁰⁸ Az EKF a falu alatt is jelöl malmot, de egy völgygel nyugatabbra is, amelytől északra útelágazás van.²⁰⁹

50. Mohán 1558-ban és 1559-ben „4 kerékkel működő malmok után” három-három forintot fizetett a falu a szigetvári katonáknak (a falu egyébként a budai káptalané volt).²¹⁰ Csánki szerint a falu a megye délkeleti vidékén feketett,²¹¹ Engel Pál szerint Farkasd mellett feküdt.²¹² Sümegi József – Kam-

¹⁹⁸ Zichy VI. 139.

¹⁹⁹ Zichy IV. 500; SZAKÁLY 1998, 31. sz.

²⁰⁰ Zichy VI. 152; SZAKÁLY 1998, 74. sz.

²⁰¹ Zichy VI. 279; KŐFALVI 2006, 579. sz.

²⁰² Zichy VIII. 517.

²⁰³ Zichy VIII. 520.

²⁰⁴ Zichy VIII. 521.

²⁰⁵ KŐFALVI 2006, 689. sz. A márúi malmokat említi: TIMÁR 1997, 27.

²⁰⁶ REUTER 1961b, 23-24.

²⁰⁷ PESTY. Vö. BMFN 1982, 191: 31/301. Ezt a malmot a középkori Szegefalva malmával azonosítja: TIMÁR 1997, 98. Szegefalva vagy Szekefalva 2. jegyzet.

²⁰⁸ UC 5:42 (b).

²⁰⁹ EKF Coll. XI. Sect. 29.

²¹⁰ TIMÁR 1989, 289.

²¹¹ CSÁNKI 1897, 442.

²¹² ENGEL 2001.

merer Ernőre hivatkozva – Lángfő és Bátaszék közé teszi. Lángfőt az 1818-as megyetérképen Lajvértől keletre jelölt Lánghíddal azonosítja, Mohát esetleg a mai Lajvér helyére teszi.²¹³ Ha utóbbi igaz, akkor a malom a Lajvér-patakon, ha a Farkasd közeli azonosítás helyes, akkor pedig a Sárvízen állt. Előbbi esetben akár a Bátaszék-Malomréti-dűlőben feltárt malommal (83.) is azonos lehet.

51. Mőcsény a török korban Nagy- illetve Kis-Mőcsény néven szerepel. Nagy-Mőcsényben 1546-ban, 1552-ben, 1570-ben és 1579-ben egyaránt egy malom szerepel a defterekben, Kis-Mőcsényben pedig 1579-ben tűnik fel egy malom.²¹⁴ Az EKF Mőcsény körül csak a falutól északnyugatra, a Börzsöny és Grábóc felé nyíló völgyekben jelöl malmokat.²¹⁵

52. *Mucs*a (Mözs?) faluban 1565-1566-ban szedtek malomadót (100 akcse) a törökök.²¹⁶ A forrás sorrendje alapján (Mórág, Kürt és Pilis után, Hidas, Bat és Malonta előtt) a helynév talán Mözzsel azonos.

53. Mucsiban 1565-ben és 1570-ben egyaránt két malom működött, az egyik magyar (Szőke Máté, majd László) tulajdonban, a másik török egyházi alapítványi kézben. A magyar tulajdonú malomról tudjuk, hogy egykerekű volt.²¹⁷ Egy 1690-es összeírás szerint nincs malma.²¹⁸ Az EKF Mucsi alatt a patakon két malmot is jelöl a Papdi-árok torkolata felett.²¹⁹

54. Nagymányokon 1546-ban két, 1552-ben, 1570-ben és 1579-ben pedig egy malmot írtak össze.²²⁰ Az EKF csak a településtől délkeletre, Szentmáriafalva irányában jelöl két malmot.²²¹

55. Nakon 1366-ban Mérei Fecske János a veszprémi püspök malmába törve a malomköveket és malomvasakat (*lapides molares ac ferrum ... molendini*), valamint a malomban lévő gabonát (*fruges*) elvitette, a molnárt pedig fogságba vetette.²²² 1693-ban (*Nyák*) kétkerekű malmot említenek.²²³ Az EKF Nak déli szélétől kissé délre, az inámi átkelőnél jelöl malmot.²²⁴ Ide helyezhető egy 18. századi térképvázlat jelölése is a naki malomról, amelyhez Szakcsról vezetett út (*Via ad Szakcs, a Mola Nakiensis*).²²⁵

56. Nádasdon (ma Mecseknádasd) 1546-ban 13, 1552-ben, 1570-ben és 1579-ben pedig 12 malmot írtak össze.²²⁶ Az EKF a hídtól északra, a belterületen jelöl malmot, de a belterület északi részével egy magasságban is kettőt, sőt nem messze észak felé újabb hármat.²²⁷

57. Nyéken (Felsőnyék) az 1690-es kamarai összeírás szerint a malom még megvolt a Sión.²²⁸ Az EKF nem jelöl malmot a településen.

58. Olaszfalun egy 1745-ös tanúvallatásban említenek egy régi malomhelyhez vezető régi utat, amely egyben Mágocs és Mocsolád határa volt. A 88 éves tanúnak a határjeleket az apja még a török időben mutatta meg.²²⁹ A malmot a Hábi-patakon az EKF még szerepelteti.²³⁰ Olaszfalura utaló helynevek Alsómocsolád északnyugati és Mágocs délnyugati határában találhatóak, ahol a Pusztamalom helynév a középkori eredetű malom helyét jelzi.²³¹

59. Ozorán 1482-ben néhai Hédervári Imre itteni malomrészéről (*molendinorum in eisdem ha-*

²¹³ SÜMEGI 1997, 111. 1-2. jegyzet. Máshol Mórág közelébe helyezi: uo. 161.

²¹⁴ DÁVID 2006, 61.

²¹⁵ EKF Coll. XII. Sect. 30.

²¹⁶ VELICS–KAMMERER 1890, II. 337.

²¹⁷ DÁVID 1982, 286, 303.

²¹⁸ HEGEDŰS 1979, 58.

²¹⁹ EKF Coll. XI. Sect. 29.

²²⁰ DÁVID 2006, 60.

²²¹ EKF Coll. XI. Sect. 30.

²²² KUMOROVITZ 1953, 596. sz. (DF 200251.)

²²³ UC 5:42 (b).

²²⁴ EKF Coll. IX. Sect. 25.

²²⁵ S 16, No. 1084/1.

²²⁶ DÁVID 2006, 60.

²²⁷ EKF Coll. XI. Sect. 32.

²²⁸ U. et. C. Fasc. 46. No. 66. Fol. 75. Téves fordítással: HEGEDŰS 1979, 58.

²²⁹ MÁTÉ 2009. (BML IV. 1. f. 3. VI. 123.)

²³⁰ EKF Coll. X. Sect. 28.

²³¹ BMFN 1982, 67: 4/285; 104: 11/90, 91 (Pusztamalom), 107.

bitorum porcionem) emlékeznek meg.²³² 1546-ban Török Bálint ozorai malmát árverésen Dervis bég vette meg 10.000 akcséért.²³³ 1546-ban, 1552-ben, 1565-ben és 1570-ben a simontornyai szandzsák legnagyobb, nyolckerekű malma örölt itt, amely Dervis bég fehervári, később mohácsi szandzsák-bég, illetve Güzeldzse Rüstem budai pasa alapítványi malma volt.²³⁴ 1679-ben az Esterházy-javak összeírásában olvasható: „*Ozora alatt az Sión egy Malom*”, amely rác kézben van, és egy csizmával adózik. 1687-ben is említik. 1690-ben két kétkerekű malmot említene, az egyiket lerombolták.²³⁵ 1702-ben ezt írják az uradalmi összeírásban: „*Itt az uraságnak malma vagy a Sió vizén, a ki most két kerekű, de lehet akár hat, nyolcz kerékre is csinálni, mivel elegendő vize vagy a tiszt azért a jövő tavasszal legalább 4 kerékre meg fogja csináltatni ezen malmot. A gátat közönségesen a jószág erejével egyszer megcsináltatván a tiszt, azután az ozoraiak tartoznak föntartani.*”²³⁶ Koppány Tibor szerint „Az először 1688-ban összeírt – és valószínűleg jóval korábbi eredetű – két vízimalmot 1736–1737-ben az uradalom az ozorai lakosok robotjával és szerződött molnárokkal építtette újjá. A két-két kerékű járó malmok a Sión átvezető híd két oldalán voltak és fából készültek.”²³⁷ Bizonyára valamelyikkel azonos az a 18. századi ozorai malom, amely a Sió szabályozásának egyik legnagyobb akadály volt.²³⁸ Az EKF nem jelöli.

60. Öcsényben 1690 körül három háromkerekű malmot írtak össze.²³⁹ Az EKF nem jelöli. 1772-ben a falutól nyugatra, a Sárvíz fő ága mellett két ártalmas malmot is jelölnek, ezen kívül a falu északnyugati szélén, a Sebes-fokból kinövő, a Bati-fokba csatlakozó folyóág a Malom kerülő nevet viselte.²⁴⁰ A dömösi prépostság 1138-ban összeírt birtokai között szereplő Vten települést, ahol malmot és két malomhelyet is említene, Vajda Tamás Öcsénnyel azonosította.²⁴¹ Györffy György kérdőjelesen Ecsény alakban oldja fel,²⁴² minden bizonnyal a Somogy megyei Ecsény azonos.

61. Pakson 1549-ben 13 lakos 13 malom után adózott.²⁴³ 1565–1566-ban és 1570–1571-ben Pakson 11 kő után szedtek malomadót a törökök.²⁴⁴ Az EKF nem jelöl malmokat.

62. Papdin – pontosabban Alsópapdin (helye: Mucsi–Papdi-kápolna)²⁴⁵ – 1565-ben és 1570-ben egyaránt négy egykerekű malom működött, közülük három magyar (Tót Petre, Csetér András, Kara János, majd Kis Balázs) tulajdonban, egy pedig török egyházi alapítvány kezén volt.²⁴⁶ Az EKF nem jelöli.

63. Pálfalván (ma Pálfa) malom léte utal, hogy 1597-ben egy valószínűleg idevalósi molnár vett malmot Anyán egy simontornyai emberrel közösen (vagy javította meg a simontornyai vevő malmát).²⁴⁷ 1700-ban Botka Ferenc örökösei 1350 forintért adták el a pálfalvi forgómalmot.²⁴⁸ Az EKF nem jelöli.

64. Pári nemesek egymás közti birtokügyében 1314-ban említik a malomban birtokolt jogrészt (*porcionem quam habet in molendinis*) is.²⁴⁹ Az EKF nem jelöli.

65. Peremartonban (helye: Somogyacsa–Peremarton-Pusztatemplom)²⁵⁰ 1524-ben a veszprémi

²³² Héderváry I. 434.

²³³ VELICS–KAMMERER 1890, II. 54.

²³⁴ DÁVID 1982, 266, 274, 289, 306.

²³⁵ HEGEDÜS 1979, 48, 50, 57.

²³⁶ MERÉNYI 1904, 310. Idézi: HEGEDÜS 1979, 78.

²³⁷ KOPPÁNY 1992, 236.

²³⁸ DÓKA 1979, 233.

²³⁹ ANDRÁSFALVY 2007, 108.

²⁴⁰ Sárvíz-térkép 1772.

²⁴¹ VAJDA 2007, 224.

²⁴² GYÖRFFY 1987, II. 633.

²⁴³ VELICS–KAMMERER 1890, II. 96. Vö. SZAKÁLY 1969, 38.

²⁴⁴ VELICS–KAMMERER 1886, I. 196, 205.

²⁴⁵ K. NÉMETH 2011, 109.

²⁴⁶ DÁVID 1982, 286, 303.

²⁴⁷ Ld. részletesen Anyánál.

²⁴⁸ HOLUB 1974, 15.

²⁴⁹ AnjouOkm I. 308. sz.

²⁵⁰ K. NÉMETH 2011, 143.

püspök kúriájához tartozó háromkerekű malmot említi az urbárium, amelyet a halastóból kifolyó víz működtetett (*una piscina bona et satis magna, que volvit molendinum trium rotarum*).²⁵¹ Az EKF nem jelöli.

66. Pincehelyen 1690-ben elpusztult, leégett, nyolckerekű malmot említenek, amely könnyen helyreállítható.²⁵² 1702-ben az ozorai uradalom összeírása szerint: „*ha a pincehelyi malomnak elegendő vize legyen*”, tiltják a helyieket, hogy Görbőre járjanak örletni.²⁵³ Az uradalmi iratokból kiderül, hogy az ekkor már működő malmot úgy állították helyre, és 1712-ben háromkerekűre bővítették.²⁵⁴ Az EKF nem jelöli. Egy 1819-es térképen a Kapos átkelőjétől kissé délre malmot tüntetnek fel a Kapos nyugati felén is, 1828-ban ugyanott régi malmot (*antiqua mola*) jelölnek.²⁵⁵

67. Püspökszékelyen (ma Nagyszékely) 1565-ben egy kétkerekű malom örölt a töröknek.²⁵⁶ Egy 1690-es összeírás szerint Nagyszékelynek nincs malma.²⁵⁷ Az EKF nem jelöli.

68. Radca és Meszes tartozékai között 1376-ban említenek malmokat és egy Ördögmalma (*Vrdungmolna*) nevű erdőt, amelyeket az Ábeli család tagjai elzálogosítottak Töttös fia Lászlónak és Vesszős fia Tamásnak.²⁵⁸ Rakcsa ma helynév Magyaregregyától nyugatra,²⁵⁹ Meszes valószínűleg Kisvaszar területén, a helynevekben is megőrződött emlékü Köszvényes falu közelében feküdt.²⁶⁰ A malom a Kisvaszari-vízfolyáson – középkori nevén Köszvényespatakán (*Kuzuenus pathaka*)²⁶¹ – működött.

90. Sajgó pusztán (Sásd közelében, azonosítatlan) 1547 körül malmot írtak össze a törökök.²⁶²

69. Ság faluban 1566-ban 250 akcse malomadót szedtek be a törökök.²⁶³ A települést a defterben Fadd és Mecs (Mözs) között írták össze, helyére a Sági-rétek dülő utal Mözstől délre,²⁶⁴ így a Fehér-vagy a Fekete-víz mellett feketett.

91. Sásdon 1547 körül és 1556-ban négy egykerekű, 1570-ben öt egykerekű, 1580-ban pedig csak egyetlen, ötkerekű (?) malmot írtak össze, magyar birtokosokkal.²⁶⁵

70. Simontornyán már 1346-ban említenek egy egykerekű malmot a Kaposon, amely a vár fenntartására szolgált (*necnon unum molendinum cum una rota et molari in fluvio Kopos pro sustentatione et conservatione dicti castris applicasset*).²⁶⁶ 1517-ben is említenek malmokat és malomhelyeket (*molendinis et eorundem loci*), amikor Buzlay Katalin sógoraira ruházta Simontornya vára és tartozékai tulajdonját.²⁶⁷ 1518-ban Buzlai Mózes megerősítette a simontornyai domonkosoknak tett adományait, köztük a malom jövedelmének azt a részét, amely a szombatnap első vesperastól a vasárnapi második vesperasig befolyik (*redditus molendinorum territorii dicti oppidi, qui sibi diebus sabbati, a prioris vesperis usque ad secundas vespas diei dominice, annuatim provenire solebant*).²⁶⁸ 1546-ban a török elárvereztette az utolsó magyar birtokos, Pesthyeny Gergely malmát, amelyet Mohamed budai pasa vett meg 5000 akcséért.²⁶⁹ A 16. század második felében négy alkalommal is összeírtak egy malmot, amely 1546-ban két, 1552-ben és 1565-ben három, 1570-ben pedig már

²⁵¹ KREDICS–SOLYMOSI 1993, 67.

²⁵² U. et C. Fasc. 46. No. 66. Pag. 80. Hiányos fordítása: HEGEDÜS 1979. 58 (1690-re keltezve).

²⁵³ MERÉNYI 1904, 308. Említi: HEGEDÜS 1979, 77.

²⁵⁴ KOPPÁNY 1992, 256. 143. jegyzet.

²⁵⁵ MNL S 16, No. 1081.

²⁵⁶ DÁVID 1982, 287.

²⁵⁷ HEGEDÜS 1979, 58.

²⁵⁸ KŐFALVI 2006, 345. sz.

²⁵⁹ BMFN 1982, 189: 31/161.

²⁶⁰ TIMÁR 1997, 64.

²⁶¹ Zichy III. 619-620. Vö. TIMÁR 1997, 64.

²⁶² VASS 1982, 168.

²⁶³ VELICS–KAMMERER 1890, II. 359.

²⁶⁴ TMFN 1981, 452: 96/121.

²⁶⁵ VASS 1982, 165-167, 169.

²⁶⁶ BTOE III. 272; C. TÓTH 2000, 19. sz. Kapos alatt itt a Sió kelet felé folyó részét értették: KISS 1938, 321 (kétkerekűnek mondva).

²⁶⁷ C. TÓTH 2000, 104. sz.

²⁶⁸ C. TÓTH 2000, 107. sz.; MREV IV. 257. Vö. HARSÁNYI 1938, 92.

²⁶⁹ VELICS–KAMMERER 1890, II. 54. Vö. KISS 1938, 65, 77, 321.

hat kerékkel őrölt. Jelentőségét jelzi, hogy Mehmed budai pasa, Ahmed simontornyai szandzsákbég, egy bizonyos Ahmed aga, majd Musztafa pasa kezén találjuk.²⁷⁰ Egy 1726-os tanúkihallgatás szerint az Ahmed alajbég által építtetett malmot 1686-ban lerombolták.²⁷¹ 1690-ben két kétkerekű malmot említene, az egyik (a „földek között”) elpusztult.²⁷² A 16. századig említett malom helyét Kiss István a várostól délnyugatra, a vasúti hídtól keletre fekvő egykori sziget keleti szélénél kereste, ahol a 18. század elején is gát fogta fel a Sió és az északról érkező patak vizét. Helyén a folyószabályozásig malom működött.²⁷³ Valószínűleg ezt jelöli egy 1748-as térkép a településtől nyugatra, de jelöl egy másikat is a központi sziget keleti felén is.²⁷⁴ A török kori (17. századi) malom Kiss István szerint a várostól keletre, a négyes határ (Simontornya, Pálfa, Cece, Sáregres) közelében, az ún. Forgó-szigetnél állt, ahol még látta a duzzasztógát maradványait.²⁷⁵ Az EKF nem jelöli.

71. Szakályban egy 1740 körüli, Csernyéd és Szakály határait firtató tanúkihallgatás során egy tanú azt mondta: „... az Fűzfáknál egy malom vala. Az hol által Való járás vala réghenten, Szakáli forgó Malom volt, és Szakáli Urnak adóztak tőle.”²⁷⁶ Egy 63 éves tanú 1762-es vallomása említi a régi szakályi malmot, amely a Kapos bal partján, a falu mellett volt (az újratelepítés után azonban a folyó túlsó felén, a középkori Csernyéd határában építettek új malmot).²⁷⁷ Az EKF nem jelöli.

72. Szegefalván 1354-ben Miklós pécsi püspököt eltiltották Vesszős mester Márévize (*Mareuize*) nevű folyója felének használatától és attól, hogy azon malom számára gátat (*wlgo Gath*) építsen.²⁷⁸ A malom a mai Várvölgyi- vagy Máré-csörgén létesült, a falu a helynevek alapján a hodácsi völgy bejáratánál feküdt,²⁷⁹ valószínűleg igen közel Máré mezővárosához.

73. Szekcsőn (ma Kaposszekcső) egy 1692-es összeírás szerint „Ezen Szekcsői Határban vagyon az Uraságnak egy Malma, csak egy Kerekű, az Kinek igen igen kevés haszna vagyon, Télen penigh Semmi, mivel csak az Berek vizén vagyon.”²⁸⁰ 1720-ban két gazdának „egy-egy potyogó alólcsapó malmocskájok” vagyon a faluban.²⁸¹ Az EKF a patak keleti oldalán, a híd közelében malmot jelöl.²⁸²

74. Szekszárdon 1696-ban egy községi malmot írtak össze.²⁸³ Egy 1700-as összeírásban is szerepel malom.²⁸⁴ Az 1772-es Sárvíz-térkép egyik változatán Szekszárd fölött, a Vámhidi-szigettől DNy-ra két malmot jelölnek (*duae molae Sexardienses, Mosdy et Boday malom dictae*).²⁸⁵ Az EKF nem jelöli.

75. Szemcsén (ma Tamási–Szemcsepuszta) 1702-ben említik a (*sömötei, semsei*) malmot, amikor a tamásiakat és regölyieket tiltotta földesuruk, hogy ide járjanak őrletni.²⁸⁶ 1771-ben a Koppány déli felén, Szemcse alatt jelölnek épületeket, a tőle nyugatra induló, majd északnyugat felé forduló utat Malom uttya névvel jelölték.²⁸⁷ Az EKF a ma is létező szemcsei híd (akkoriban átkelő) északi felén, a Koppány keleti oldalán jelöli.²⁸⁸

76. Szentmárián (helye: Hidas–Malom-dűlő)²⁸⁹ 1546-ban, 1552-ben, 1570-ben és 1579-ben három

²⁷⁰ DÁVID 1982, 266, 272, 284, 302.

²⁷¹ KISS 1938, 321 és 93. jegyzet.

²⁷² KISS 1938, 321; HEGEDŰS 1979, 57.

²⁷³ KISS 1938, 323.

²⁷⁴ MNL S 91, No. 16.

²⁷⁵ KISS 1938, 321.

²⁷⁶ HEGEDŰS 1979, 31.

²⁷⁷ KAMMERER 1908, 16.

²⁷⁸ SZAKÁLY 1998, 21. sz.

²⁷⁹ TIMÁR 1997, 70.

²⁸⁰ ZSÍROS 1983, 8.

²⁸¹ MERÉNYI 1905, 326.

²⁸² EKF Coll. X. Sect. 28.

²⁸³ KÁRPÁTI 1987, 348.

²⁸⁴ UC 91:4.

²⁸⁵ TML T 130.

²⁸⁶ MERÉNYI 1904, 309, 312. Említi: HEGEDŰS 1979, 16, 78.

²⁸⁷ MNL S 16, No. 40.

²⁸⁸ EKF Coll. X. Sect. 25.

²⁸⁹ K. NÉMETH 2011, 76.

malmot írtak össze.²⁹⁰ Az EKF a templomromtól délnyugatra, Nagymányok felé jelöl két malmot, valószínűleg a keletivel azonosíthatjuk.²⁹¹ A Pesty-féle helynévgyűjtésben Szentmária „*klastromának*” helyén akkoriban egy malom állt,²⁹² utóbbiról kaphatta a ma is használt Malom-dűlő nevet.²⁹³

77. Széken (ma Bátaszék) a cikádori ciszterci apátság javainak jegyzékében 1476-ban olvashatunk egy újonnan épített kétkerekű malomról.²⁹⁴ 1506-ban Niczki László tiltotta a budai Szűz Mária-káptalant attól, hogy Szék birtok határai között a Sárvízen (*Sarwyze*) malmot építsen, mert az az ő laki malmának kárára lett volna.²⁹⁵ Az EKF nem jelöli. Sümegi József szerint a Bátaszék déli szélén ma is álló, a Malom utcának is nevet adó malomépület²⁹⁶ helyén – elhelyezkedését figyelembe véve – középkori előzményt kell feltételezni.²⁹⁷ Ferenczi László a középkori malom helyét a várostól nyugatra folyó, a 19. század elejéig régi térképeken még jelölt vízfolyáson át vezető híd közelébe határozta meg.²⁹⁸

78. Széplakon 1498-ban birtokosa, a budafelhévízi prépostság elfoglalta Péter polgár (*civis*) malmát, amely a Széplak és Berekal között húzódó folyón a széplaki plébános és egy másik széplaki polgár malma között feküdt, a polgár azonban tulajdonjoga igazolására bemutatta a prépostság korábbi gubernátorának oklevelét. A prépost erre elismerte a polgár tulajdonjogát, azzal, hogy ő és utódai egy aranyforintot fizetnek a prépostságnak, a malmot el nem adhatják és a malom halála után viszsza száll a prépostságra.²⁹⁹ 1546-ban négy, 1552-ben hét, 1570-ben öt, 1579-ben pedig hat malmot írtak össze.³⁰⁰ Az EKF nem jelöli.

79. Sziget prédiumon 1493-ban, amikor Bikádi Nemes Albert eladta itteni részét Hédervári Miklós özvegyének, malmokat és malomhelyeket (*molendinis et locis molendinorum*) is említenek.³⁰¹ Helye ismeretlen, a történeti földrajzi munkák nem ismerik.

80. Tamásiban 1482-ben néhai Hédervári Imre malomrészeiről emlékeznek meg.³⁰² 1565-ben és 1570-ben egy kétkerekű malom volt török kézben.³⁰³ 1669-ben egy „*Koppány vízen való malom*” adózik az Esterházyaknak.³⁰⁴ Egy 1679-es összeírásban ugyanezen szavakkal szerepel a malom, amely ekkor török kézben volt.³⁰⁵ 1730-ban a helybeliek azt kérték az Esterházyaktól, „*hogy a vár alatt fekvő vízimalmot újjáépíthessék, mivel az a várossal együtt kétszer égett le a kuruc időkben*”.³⁰⁶ Az EKF nem jelöli.

81. Tevelen 1565-ben egy, 1570-ben viszont már három egykerekű malmot írtak össze, amelyek mindkét alkalommal magyar kézben voltak.³⁰⁷ 1701-ben régi malomépület helyét említik („*cujusdam antiqui molendini aedificy locus*”)³⁰⁸ Az EKF a Tevel és Kovácsi közti átkelő mellett nyugatra tüntet fel malmot, a déli oldalon, illetve a falu keleti részétől kissé délkeletre, a patak északi felén.³⁰⁹

82. Tolnán 1549-ben 19 malom 22 kereke után fizettek adót a töröknek.³¹⁰ 1553-ban három kétkerekű és 16 egykerekű malom után fizettek, 1576-ban egy kétkerekű és hét egykerekű malom mű-

²⁹⁰ DÁVID 2006, 60.

²⁹¹ EKF Coll. XI. Sect. 30.

²⁹² PESTY.

²⁹³ EOVI 24-414.

²⁹⁴ ÉRSZEGI 1978, 76. Ld. még: SÜMEGI 1997, 385.

²⁹⁵ SZAKÁLY 1998, 187. sz.

²⁹⁶ TMFN 1981, 511: 107/174.

²⁹⁷ SÜMEGI 1997, 157.

²⁹⁸ FERENCZI 2003, 62. Egynek vette a Sümegi József által megadott helyet.

²⁹⁹ BÉKEFI 1894, 123.

³⁰⁰ DÁVID 2006, 60.

³⁰¹ Hédervári I. 480.

³⁰² Hédervári I. 434.

³⁰³ DÁVID 1982, 289, 307.

³⁰⁴ VASS 1978, 194.

³⁰⁵ HEGEDÜS 1979, 49.

³⁰⁶ KOPPÁNY 1992, 253. 142. jegyzet.

³⁰⁷ DÁVID 1982, 288, 306.

³⁰⁸ UC 151:14.

³⁰⁹ EKF Coll. XI. Sect. 29.

³¹⁰ VELICS-KAMMERER 1890, II. 139.

ködött.³¹¹ 1553-ban a 19 malomnak összesen 24 birtokosa volt, akik közül 17 nem foglalkozott gabonatermesztéssel.³¹² 1580-ban és 1590-ben már csak egy kétkerekű és 12 egykerekű malom adózott.³¹³ Bizonyára hajómalmok lehettek. Az EKF nem jelöl malmokat a Dunán.

92. Vázsnokon 1556-ban egy, 1570-ben pedig két egykerekű, végül 1580-ban kétkerekű malmot írtak össze a törökök.³¹⁴

Végezetül megemlítek még néhány oklevelet, amelyekben több birtokról és malmokról esik szó, de nem tudjuk azonosítani, hogy közülük melyikben is volt malom. Ilyen oklevelet még számosat lehetne találni, itt ezek közül most csak néhányat mutatok be. 1353-ban egy bizonyos Péter Mányok (ma Nagymányok) birtok felét, az *Egenzaraz* és egy másik, szintén *Egenzaraz* nevű birtokot (ma Szárasz, Baranya m.), *Chethuk* (elpusztult falu Aparhant és Bonyhád határán) birtokot és Izmény birtok felét, valamint az emellett fekvő Töttös (ma Csikóstöttös) birtokot, minden haszonvételükkel, köztük malmokkal és malomhelyekkel együtt elzálogosította Mányoki *Baas* fia Lóránd fia Péternek és Keresztúri Besenyő Pálnak.³¹⁵ A felsorolt birtokok közül más forrásból csak Mányok malma ismert. 1507-ben Morga, Hant, Kakucs birtokok, továbbá bonyhádi, fülöpszerdahelyi és szentdemeteri részbirtokok adományozása kapcsán említik a tartozékok között a malmokat és malomhelyeket.³¹⁶ Bonyhád és Fülöpszerdahely malmait ismerjük egyéb forrásból is. 1516-ban Hédervári Ferenc familiárisának, Vasas Bálintnak adományozta Meggyesireg birtok felét, valamint Bak birtokon egy pusztá nemesi telkét és egy régi tóhelyet, minden tartozékukkal, köztük malmokkal és malomhelyekkel.³¹⁷ Malmot egyik birtokon sem ismerünk más forrásból.

RÉGÉSZETI ADATOK VÍZIMALMOKRÓL

Tolna megyében az utóbbi években szerencsés módon öt középkori vízimalom helyét is érintette régészeti feltárás, vagy került elő helyükről malmokra utaló lelet. Ez a szám kiemelkedőnek mondható, ha arra gondolunk, hogy nemrégiben Vajda Tamás mindössze tucatnyi, vízimalomra utaló középkori régészeti adatot tudott közreadni országos áttekintésében,³¹⁸ s közöttük csak egyetlen Tolna megyei szerepel.

83. Bátaszék–Malomréti-dűlőben az M6 jelű autópálya feltárása során az Ásatárs Kft. munkatársai 2006-2007-ben rábukkantak a Lajvér-patak egy korábbi, szabályozás előtti mederszakaszára és egy függőleges cölöpökre épített vízimalom helyére, amelynek gerendái és deszkái pusztulásakor a mederbe zuhantak. A malomtól délre előkerült cölöpsor a parttal való összeköttetést biztosíthatta, a malomtól nyugatra pedig egy kisebb cölöpökkel a parthoz rögzített, azt védő gerendát figyeltek meg. Az épületet a mederben talált leletek alapján a 17-18. századra keltezték. A közelben mindhárom katonai felmérés malmokat ábrázol,³¹⁹ Ferenczi László már 2003-ban feltételezte az újkori lajvéri malmok középkori eredetét (ld. Szék adatait). A szerkezet nyolc famintáján Grynaeus András végzett dendrokronológiai vizsgálatot, de a tölgyfák sajnos kevés évgyűrűt tartalmaztak, a szilfákból származó minták abszolút keltezése pedig jelenleg nem lehetséges.³²⁰

4. Dombóvár belterületének északi szélén, a Köztársaság utca és a Kiskondai-patak találkozásánál, a patak keleti oldalán 2009-ben Szabó Géza és Boruzs Katalin megelőző feltárás során az ábra-

³¹¹ KÁLDY-NAGY 1962, 584.

³¹² KÁLDY-NAGY 1962, 582.

³¹³ Vö. SZAKÁLY 1992, 120.

³¹⁴ VASS 1982, 165, 167-168.

³¹⁵ KÖFALVI 2006, 231. sz. *Chetnuk* olvasattal.

³¹⁶ DL 89218.

³¹⁷ MonRust 299. sz.

³¹⁸ VAJDA 2012a, 60-61.

³¹⁹ GALLINA–HORNOK–PALUCH–SOMOGYI 2010, 41, 98-100.

³²⁰ GRYNÆUS 2008. Köszönöm Gallina Zsolt-nak, hogy a vizsgálati eredményt rendelkezésemre bocsátotta.

2. kép. Vízimalomkő Pincehely–Görbőről

3. kép. Vízimalomkő töredéke Tolnanémedi–Gyánti-földekről

hámi apátság helyétől délre kb. 1 kilométerre egy a középkortól a 18. századig működő vízimalmot tárt fel. A legkorábbi malomépülethez tartozó „*legalább kéthelyiséges, rótt gerendákból készített falakat még a ciszterci kolostor működésének idejében emelték. A malmot a Kiskondai-patak vizével táplálták, a mai tüskei tótól, az egykori ábrahádi apátság alól induló csatornarendszeren keresztül.*” A malom az 1540-es években megsérült, de a következő évtizedben újra használatba vették. Az 1610-es évekre új, cölöpalapozású épületet emeltek, a feliszapolódott tavat kikotorták, a csatorna torkolatát áthelyezték, a malomkerékről lezúduló víz által kimosott mélyedéseket az ábrahádi apátság idehurcolt köveivel és tégláival feltöltötték. A felszabadító háború során valószínűleg ismét megsérült a malom, amelyet hamarosan kijavítottak, az ingoványt a kolostor apró omladékával töltötték fel, és a malomcsatorna torkolatát ismét áthelyezték.³²¹

25. Dunaföldvár határában, egy kavicsátonyon a 2011-es alacsony vízállásnak köszönhetően egy 8 méter hosszú, 3 méter széles, korai jellegzetességeket mutató fahajó maradványai kerültek elő, amelyet évgyűrűi alapján 1316 és 1350 közé kelteztek. A dokumentálását irányító Tóth János Attila szerint a rövid és széles roncs formája alapján valószínűleg hajómalom lehetett.³²²

28. Pincehelyen a Zrínyi utca 78. számú háznál emésztőakna ásása közben kb. 3 méter mélyről a munkagép vízimalom forgókövét hozta a felszínre, amelyet jelenleg Ocsovai László volt polgármester őriz háza udvarán. A kő átmérője 110 cm, vastagsága 9-10 cm, a tengely számára kialakított, enyhén ovális, 13,5-15 cm átmérőjű lyuk mindkét oldalán a kétszárnyú keresztvas (felsővas) számára kialakított két cm mély, trapéz alakú, 15 cm oldalhosszúságú bemélyedés látható, színe rózsaszín, anyaga lyukacsos (2. kép). A kő – átmérője alapján – nem lehet kézi malomkő, utóbbiak a régészeti és a néprajzi anyagban is általában 35-45 cm átmérőjűek,³²³ míg a különféle recens malomkövek átmérőitől függően 40-155 cm között váltakoznak.³²⁴ A malomkő a török kortól többször em-

³²¹ SZABÓ 2010a, 63-65; SZABÓ 2010b, 190-191.

³²² TÓTH 2011a; TÓTH 2011b. A szerző tévesen vonatkoztatta Dunaföldvárra azt az 1327-es oklevelet, amely a Baranya megyei Földváron említ hatalmaskodás során szabadjára engedett hajómalomokat (ALMÁSI 1997, 249. sz.). Az oklevél kétségtelenül a baranyai Földvárra (más néven *Ipolthlaka*) vonatkozik (vö. pl. Zichy VII/2. 116).

³²³ SELMECZI KOVÁCS 1993, 107. Más vélemény szerint 45-55 cm-es átmérő fölött szükséges áttétel alkalmazása: OZSVÁTH 2003, 10.

³²⁴ POZDORAY 1902, 54.

lített görbői malom helyét jelzi, amely a Kapos 1820-as évek végén bekövetkezett szabályozásáig működött.³²⁵

29. Tolnanémedi–Gyánti-földeken, a középkori Gyánt település területén 2000-ben Bertók Gáborral végeztünk terepbejárást,³²⁶ amelynek során a Kapos folyó közelében vízimalom malomkövének töredékét találtuk meg. A kb. nyolcadrészben megmaradt kövön szerencsés módon mérhető a sugár teljes hossza, amely a lyuk szélétől mérve 46 cm, a lyuk kiszéreszthető átmérője 13-14 cm, tehát a malomkő átmérője kb. 105-110 cm lehetett. A kő nem egyenletes vastagságú, szélei felé elvékonyodik: szélén 12,5-13 cm, közepén 16-16,3 cm vastag. A keresztvas számára 2,5 cm mélyen bevésített téglalap alakú mélyedés oldalai 10, illetve 10,5 cm hosszúak, szélessége 8,5 cm, a tengelytől távolabb eső oldalán 1,5 cm széles, sekély „lépcsőben” ér véget (3. kép).

A kézirat 2014. január 14-én történt leadása után előkerült, itt nem részletezhető újabb adatok:

Athyafew puszta, Kóny határai között: malom a Füzegy folyón, 1477 (DL 88648.);

Bátató: jobbágy dunai malma, 1348 (Zichy II. 236. sz.);

Büssü: malomhely, 1283 (DL 1158.);

Huk: malomhely, 1315 (Anjou-oklt. IV. 27. sz.);

Kazsok: a dadai keresztesek malomhelye, 1275 (ÁÚO IX. 161. sz.; BTOE I. 136. sz.);

Sigér: malom a *Saramas* folyón, 1354 (Anjou-oklt. XXXVIII. 11, 270. sz.) és malomrész, 1474 (DF 209370.)

³²⁵ A görbői és pincehelyi malmokra összefoglalóan: K. NÉMETH 2013, 69-70.

³²⁶ RKM 2000 (2003) 219.

IRODALOM- ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- ALMÁSI 1997
 ALMÁSI Tibor, *Anjou-kori oklevéltár. XI.* 1327. Bp.–Szeged 1997.
- ANDRÁSFALVY 2007
 ANDRÁSFALVY Bertalan, *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ármentesítési munkák befejezése előtt.* Bp. 2007.
- ÁUO
Árpádkori új okmánytár. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874.
- BÁMÉ
 Balog Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd
- BÉKEFI 1894
 BÉKEFI Remig, *A czikádori apátság története.* Pécs 1894.
- BMFN 1982
Baranya megye földrajzi nevei. I. Szerk. Pesti János. Pécs 1982.
- BML
 Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára
- C. TÓTH 2000
 C. TÓTH Norbert, *Források Simontornya középkori történetéhez.* Levéltári Közlemények 71 (2000) 93–137.
- DAP
Documenta Artis Paulinorum. A magyar rendtartomány kolostorai. 2. füzet. N-Sz. Gyűjtötte Gyéressy Béla. Bp. 1976. (Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai 13.)
- DÁVID 1982
 DÁVID Géza, *A simontornyai szandzsák a 16. században.* Bp. 1982.
- DÁVID 2006
 DÁVID Géza, *Bonyhád és környékének települései az oszmán korban.* In: Előkészületek Bonyhád monográfiájához. Előadások a IV. Völgységi konferencián (2005. november 26.) Szerk. László János–Szöts Zoltán. Bonyhád 2006, 57–70.
- DHA
Diplomata Hungariae Antiquissima. I. 1000–1131. Edendo operi praeuit Georgius Györffy. Bp. 1992.
- DL, DF
 MNL Q Diplomatikai levéltár (Mohács előtti gyűjtemény), U Diplomatikai fényképgyűjtemény
- DOMINKOVITS 2001
 DOMINKOVITS Péter, *Győr város tanácsülési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1600–1605.* Győr 2001. (Városi Levéltári Füzetek 2001/4.)
- DÓKA 1979
 DÓKA Klára, *Folyószabályozás Tolna megyében a 19. században.* TTMT 9 (1979) 229–245.
- EKF
Az első katonai felmérés, a Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen, 1782–1785. DVD-ROM. Közreműködött Jankó Annamária–Oross András. Bp. 2004.
- ENDREI 1995
 ENDREI Valter, *A magyar malomipar 1550–1800.* In: Műszaki innovációk sorsa Magyarországon. (Malomipar–vaskohászat–textilipar.) Szerk. uő. Bp. 1995, 48–65.
- ENGEL 2001
 ENGEL Pál, *Magyarország a középkori végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről.* CD-ROM. Bp. 2001.
- ÉRSZEGI 1978
 ÉRSZEGI Géza, *A középkor. Tolna megye a honfoglalástól a mohácsi csatáig.* In: Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve. I. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1978, 9–97.
- FEJÉR
 FEJÉR György, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Buda 1829–1844.
- FENYVESI 2000
 FENYVESI László, *Tolna megye középkori történetéhez kapcsolódó oklevelek regesztái.* Szekszárd 2000. (Tolna Megyei Levéltári Füzetek 8.)

- FERENCZI 2003 FERENCZI László, *A magyarországi ciszterci kolostorok malmainak topográfiája*. Szakdolgozat. ELTE BTK Régészet szak. Kézirat. Bp. 2003.
- FERENCZI 2008 FERENCZI László, *Vízgazdálkodás a középkori Magyarországon*. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk. Kubinyi András–Laszlovszky József–Szabó Péter. Bp. 2008, 341–361.
- F. ROMHÁNYI 2010 F. ROMHÁNYI Beatrix, *„A lelkiek a földiek nélkül nem tarhatók fenn...” Pálos gazdálkodás a középkorban*. Bp. 2010.
- GAÁL–KÖHEGYI 1973–1977 GAÁL Attila–KÖHEGYI Mihály, *Tolna megye Pesty Frigyes Helynévtárában*. I. BÁMÉ 2-3 (1971-72) [1973] 271-332; II. uo. 4-5 (1973-74) [1975] 297-339; III. uo. 6-7 (1975-76) [1977] 279-360.
- GALLINA–HORNOK–PALUCH–SOMOGYI 2010 GALLINA Zsolt–HORNOK Péter–PALUCH Tibor–SOMOGYI Krisztina, *Előzetes jelentés az M6 AP To 10/b és 11. számú lelőhelyrészen végzett feltárásról. Alsónyék–Bátaszék (Tolna megye) 2006-2009*. WMMÉ 32 (2010) 7-100.
- GRYNAEUS 2008 GRYNAEUS András, *Vizsgálati eredmény az M6-Tolna megye, 11. lelőhelyen feltárt famaradványok elemzéséről*. Kézirat. Bp. 2008.
- GUZSIK 2003 GUZSIK Tamás, *A pálos rend építészete a középkori Magyarországon*. Bp. 2003.
- GYÖRFFY 1963–1998 GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I-IV. Bp. 1963–1998.
- HARSÁNYI 1938 HARSÁNYI András, *A domokosrend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen 1938.
- Hazai Hazai okmánytár. VI. Szerk. Ipolyi Arnold–Nagy Imre–Véghely Dezső. Bp. 1876.
- HEGEDÜS 1979 HEGEDÜS László, *Tolna megye nyugati felének települései 1580 és 1704 között*. TTMT 9 (1979) 9-104.
- HERVAY 1984 HERVAY Ferenc Levente, *Repertorium historicum Cisterciensis in Hungaria*. Romae 1984.
- Héderváry *A Héderváry-család oklevéltára*. I. Közlik Radvánszky Béla–Závodszy Levente. Bp. 1909; II. Közli Závodszy Levente. Bp. 1922.
- HOLUB 1960 HOLUB József, *Ete város története (Adalékok a Tolna megyei Sárköz település- és gazdaságtörténetéhez)*. Bp. 1960. (Klny. a Történeti Statisztikai Közlemények 1958. évi 3-4. számából)
- HOLUB 1963 HOLUB József, *Zala megye középkori vízrajza*. Zalaegerszeg 1963. (A Göcseji Múzeum Közleményei 23.)
- HOLUB 1974 HOLUB József, *Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686-1703-ig*. TTMT 5 (1974) 5-124.
- JANKOVICH 1996 JANKOVICH B. Dénes, *Adatok a Körös-vidék középkori vízrajzához és a vizek hasznosításához*. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 16 (1996) 305-349.
- KÁLDY-NAGY 1962 KÁLDY-NAGY Gyula, *Tolna város mezőgazdasági termelése a XVI. század derekán a török adójegyzékekben*. Agrártörténeti Szemle 4 (1962) 579-601.
- KÁLDY-NAGY 1985 KÁLDY-NAGY Gyula, *A budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. Bp. 1985. (Pest megye múltjából 6.)

KÁRPÁTI 1987	KÁRPÁTI Andrásné, <i>Adatok Tolna megye malomiparának történetéhez</i> . TTMT 11 (1987) 343-435.
KISS 1938	KISS István, <i>Simontornya krónikája</i> . Simontornya 1938.
KISS 1998	KISS Lajos, <i>Földrajzi nevek etimológiai szótára. I-II</i> . Bp. 1998.
KISS 2009	KISS Andrea, „ <i>Rivulus namque, qui dicitur Fuk, fluens de prefato lacu</i> ”. <i>Fok, Sár, Foksár</i> . In: Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. Szerk. Andrásfalvy Bertalan–Vargyas Gábor. Bp. 2009, 49-63.
K. NÉMETH 2001	K. NÉMETH András, <i>Az újratelepítéstől 1867-ig</i> . In: Regöly–régén. Szemelvények Regöly múltjából. Szerk. Torma István. Regöly 2001, 69-111.
K. NÉMETH 2006	K. NÉMETH András, <i>Bonyhád határának középkori települései. Források és lelőhelyek</i> . In: Előkészületek Bonyhád monográfiájához. Előadások a IV. Völgységi konferencián (2005. november 26.). Szerk. László János–Szóts Zoltán. Bonyhád 2006, 37-56.
K. NÉMETH 2013	K. NÉMETH András, <i>Adatok a pincehelyi török párkány lokalizálásához</i> . <i>Castrum</i> 16 (2013) 1-2. sz. 65-77.
K. NÉMETH–MÁTÉ 2014	K. NÉMETH András – MÁTÉ Gábor, <i>Szemponatok és példák a középkori eredetű malmok és malomhelyek folytonosságának vizsgálatához (Kapos és a Völgységi-patak vízgyűjtője)</i> . In: Középkori elemek a mai magyar anyagi kultúrában, napjainkban. Szerk. Báti Anikó–Csoma Zsigmond. Bp. 2014, 47-68. (Tanulmányok a Kárpát-medence anyagi kultúrájának köréből I.)
KOPPÁNY 1992	KOPPÁNY Tibor, <i>Ozora és uradalmának építészete a 18. században (Adatok Tolna megye barokk kori építészetének történetéhez)</i> . <i>WMMÉ</i> 17 (1992) 229-275.
KŐFALVI 2005	KŐFALVI Tamás, <i>Malmok és malomhelyek a pécsváradi konvent hiteleshelyi gyakorlatában (1254–1526)</i> . In: <i>Studia professoris–professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára</i> . Szerk. Almási Tibor–Draskóczy István–Jancsó Éva. Bp. 2005, 155-164.
KŐFALVI 2006	KŐFALVI Tamás, <i>A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526</i> . Szeged 2006.
KREDICS–SOLYMOSI 1993	KREDICS László–SOLYMOSI László, <i>A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium</i> . Bp. 1993. (Új Történelmi Tár 4.)
KUMOROVITZ 1953	KUMOROVITZ L. Bernát, <i>Veszprémi regeszták 1301–1387</i> . Bp. 1953.
MÁTÉ 2009	MÁTÉ Gábor, <i>Mecsekségtől Somogyságig – élet a dél-dunántúli pusztákon a török kiűzése után</i> . Kézirat, 2009.
MERÉNYI 1904	MERÉNYI Lajos, <i>Az ozorai uradalom 1702-ben</i> . <i>MGSz</i> 11 (1904) 304-315.
MERÉNYI 1905	MERÉNYI Lajos, <i>A dombóvári uradalom a XVIII. század elején</i> . <i>MGSz</i> 12 (1905) 320-338.
MES III.	<i>Monumenta ecclesiae Strigoniensis. III</i> . Ed. Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1924.
MGSz	Magyar Gazdaságtörténeti Szemle
MIKLÓS 2007	MIKLÓS Zsuzsa, <i>Tolna megye várai</i> . Bp. 2007. (Varia Archaeologica Hungarica XXII.)

MKF	II. katonai felmérés. http://archivportal.arcanum.hu/maps/html-/katfelm2b_google.html
MonRust	<i>Monumenta Rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy. Ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redegit Geisa Érszegi.</i> Bp. 1979.
MREV	<i>Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára.</i> I-IV. Közrebocsájtja a Római Magyar Történeti Intézet. Bp. 1896–1908.
OZSVÁTH 2003	OZSVÁTH Gábor, <i>A régészeti malomleletek feldolgozásának buktatói.</i> Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2002 [2003] 5-23.
PESTY	<i>Pesty Frigyes kéziratos helynévtára. Baranya vármegye.</i> Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár, Fol. Hung. 1114.
POZDORAY 1906	POZDORAY János, <i>A malomkövekről.</i> Bp. 1906. (Malomipari Szakkönyvtár I.)
RA	<i>Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I/1.</i> Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1923.
REUTER 1961	REUTER Camillo, <i>Magyaregregy helynevei (Adattár).</i> Különnyomat a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete „Értekezések 1960” c. kötetéből. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 32. Series Historica 15.) Bp. 1961.
RÓMER 1866	RÓMER Flóris, <i>Magyar régészeti krónika.</i> Archaeológiai Közlemények 6 (1866) 98-111.
Sárvíz-térkép 1772	MNL TML T 132. <i>Mappa Sáarvizium...</i>
SELMECZI KOVÁCS 1993	SELMECZI KOVÁCS Attila, <i>Kézimalmok a Kárpát-medencében.</i> Bp. 1993
SÜMEGI 1993	SÜMEGI József, <i>Báta a középkori és törökkori forrásokban.</i> In: Báta évszázadai. Emlékkönyv a bátai apátság alapításának 900 éves évfordulójára. Szerk. Kápolnás Mária. Báta 1993, 13-126.
SÜMEGI 1997	SÜMEGI József, <i>Bátaszék és környéke a középkorban.</i> In: Bátaszék története a kezdetektől 1539-ig. Szerk. Dobos Gyula. H. n. 1997, 76-428. (Bátaszék monográfiája 1.)
SZABÓ 1954	SZABÓ Dénes, <i>A dömösi adománylevél hely- és vízrajza.</i> Bp. 1954. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 54.)
SZABÓ 2010a	SZABÓ Géza, <i>A dombóvári régészeti kutatások és a környék története az őskorban.</i> In: Városunk Dombóvár a kezdetektől napjainkig. Szerk. Pap Norbert. Dombóvár 2010, 52-79.
SZABÓ 2010b	SZABÓ Géza, <i>Dombóvár, Köztársaság utca (Kiskondai-patak K-i oldala).</i> RKM 2009 (2010) 189-192.
SZAKÁLY 1969	SZAKÁLY Ferenc, <i>Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566).</i> TTMT 2 (1969) 5-85.
SZAKÁLY 1975	SZAKÁLY Ferenc, <i>Források Tolna megye XVII. századi történetéhez.</i> BÁMÉ 4-5 (1973-1974) [1975] 259-339.
SZAKÁLY 1981	SZAKÁLY Ferenc, <i>Magyar adóztatás a török hódoltságban.</i> Bp. 1981.
SZAKÁLY 1992	SZAKÁLY Ferenc, <i>A mohácsi csatától a szatmári békekötésig 1526–1711.</i> In: Tolna mezőváros története. Szerk. Kárpáti Andrásné. Tolna 1992, 91-174.

SZAKÁLY 1998	SZAKÁLY Ferenc, <i>Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt. 1314–1525.</i> Szekszárd 1998.
SZALAY 1861	SZALAY Ágoston, <i>Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504-1560.</i> Pest 1861. (Magyar levelestár 1.)
SZILÁGYI 1978	SZILÁGYI Mihály, <i>Társadalmi és gazdasági viszonyok a Duna mentén a török hódoltság korában.</i> TTMT 8 (1978) 5-98.
SZILÁGYI 1983	SZILÁGYI Mihály, <i>Az újrateleplő Tolna megye (1710–1720).</i> TTMT 10 (1983) 33-168.
SZILÁGYI 1999	SZILÁGYI Mihály, <i>A grábóci szerb ortodox kolostor története.</i> Szekszárd 1999.
TIMÁR 1989	TIMÁR György, <i>Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565.</i> Pécs 1989. (Baranya török kori forrásai I.)
TIMÁR 1997	TIMÁR György, <i>Márévár története a középkorban.</i> In: Márévár és környéke (Kistáji monográfia). Szerk. Füzes Miklós. Magyar-egregy 1997, 7-105.
TMFN 1981	<i>Tolna megye földrajzi nevei.</i> Szerk. Végh József–Ördög Ferenc–Papp László. Bp. 1981.
TML	Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára
TOLNAI 2012	TOLNAI Gergely, <i>Palánkvárak Magyarországon.</i> Bp. 2012.
TÓTH 2011a	TÓTH J. Attila, <i>Történelem a Dunából.</i> Örökség 15 (2011) 12. sz. 21-23.
TÓTH 2011b	TÓTH J. Attila, <i>A püspök és a malom esete.</i> http://www.buvarinfo.hu/buvarismeretek/_buvarismeretek/2011/20111112_el-sullyedtmult.html [a letöltes időpontja: 2012. nov. 8.]
TRINGLI 2001	TRINGLI István, <i>A magyar szokásjog a malomépitésről.</i> In: <i>Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról.</i> Szerk. Neumann Tibor. [Bp.] 2001, 251-268.
TTMT	Tanulmányok Tolna megye történetéből, Szekszárd
UC	E 156 Magyar Kamara Archívuma, <i>Urbaria et Conscriptiones</i> [http://mol.arcanum.hu/urbarium/opt/a101112.htm?v=pdf&a=s tart ó]
VAJDA 2003	VAJDA Tamás, <i>Hazai vízimalmaink 1301–1325 közötti okleveles adatai.</i> In: <i>Középkortörténeti tanulmányok. A III. medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8–9.) előadásai.</i> Szerk. Weisz Boglárka. Szeged 2003, 193-213.
VAJDA 2005	VAJDA Tamás, <i>Okleveles adatok Árpád-kori vízimalmainkról.</i> In: <i>Medievisztikai tanulmányok. A IV. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9-10.) előadásai.</i> Szerk. Marton Szabolcs–Teiszler Éva. Szeged 2005, 193-220.
VAJDA 2007	VAJDA Tamás, <i>Újabb adatok Árpád-kori vízimalmainkról.</i> In: <i>Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai.</i> Szerk. Halmágyi Miklós–Révész Éva. Szeged 2007, 211-245.
VAJDA 2010	VAJDA Tamás, <i>Régészeti adatok középkori malmainkról.</i> In: <i>Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4-5.) előadásai.</i> Szerk. G. Tóth Péter–Szabó Pál. Szeged 2010, 307-318.

VAJDA 2012a	VAJDA Tamás, <i>Árpád- és Anjou-kori vízimalmaink tájalakító hatása</i> . In: Micae Mediaevales II. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. Péterfi Bence–Vadas András–Mikó Gábor–Jakab Péter. Bp. 2012, 59-75. (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Tanulmányok – Konferenciák 3.)
VAJDA 2012b	VAJDA Tamás, <i>1326 és 1344 közötti okleveles adatok a hazai vízimalmokról</i> . In: Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1-3.) előadásai. Szerk.: Kiss P. Attila–Piti Ferenc–Szabados György. Szeged 2012, 375-406.
VASS 1972	VASS Előd, <i>Törököppány 1556. évi első török adóösszeírása</i> . Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 3 (1972) 57-73.
VASS 1982	VASS Előd, <i>A török hódoltság kora</i> . In: Sásd. Szerk. Füzes Miklós. Sásd 1982, 153-173.
VELICS–KAMMERER 1886–1890	VELICS Antal–KAMMERER Ernő, <i>Magyarországi török kincstári defterek. I-II</i> . Bp. 1886–1890.
Zichy	<i>A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII</i> . Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Lukcsics Pál. Pest–Bp. 1871–1931.
ZSÍROS 1983	ZSÍROS Mária, Szőke Sándorné, <i>Az 1692. évi Kélcz Mihály-féle összeírás</i> . TTMT 10 (1983) 5-31.
ZsO	<i>Zsigmondkori oklevéltár. I-II/1-2</i> . Összeállította Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958; <i>III-VI</i> . Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Bp. 1993–1999.

Wasserwirtschaft und Gewässer in dem mittelalterlichen Komitat Tolnau

I. Wassermühlen

Meine Studie umfaßt die Sammlung und Analyse der Wassermühlen in erster Linie aus topographischer Hinsicht, welche Studie als erstes Kapitel einer Artikelserie die Wasserwirtschaft des mittelalterlichen Komitates Tolnau behandelt.

Ich habe die schriftlichen Quellen bis zum Jahre 1703 zurückverfolgt und habe in 82 Ortschaften Daten und Angaben über Wassermühlen gefunden. Aus mittelalterlichen Quellen kennen wir Angaben von 28 Ortschaften. Die Mühlwerke sind meistens auf den vier größeren Flüssen des Komitates (Koppány, Kapos, Sió, Sárvíz, Duna) zu finden, es wurde jedoch der Strom von heute nur unbedeutend betrachteten, kleinere Bäche ausgenutzt.

Es ist nun offensichtlich, daß es nur über einen geringen Teil der mittelalterlichen Wassermühlen schriftliche Quellen – auch aus der Türkenzeit – verblieben, in manchen Gegenden kommen jedoch in großer Anzahl vor. Auf dem Fluß Koppány liefen in sieben benachbarten Ortschaften Mühlen, auf dem Völgység-Bach waren in vier-fünf benachbarten Gemeinden Mühlen aufzufinden.

Das Rad einer Mühle war wahrscheinlich meistens nicht durch den Mühlkanal, sondern durch Flußwasserkraft angetrieben, welche auch mit Dammbau verstärkt wurden. Über die innere Konstruktion finden wir kaum Quellen, wie z.B. im Jahre 1366 in der Gemeinde Nak, wo die Mühlsteine und die Mühleisen nach einem Einbruch in das Mühlgebäude gestohlen wurden. Hier läßt es sich erwähnen, daß der zwecks Mühlradantrieb errichtete Damm oft auch als Flußübergang funktionierten.

Über die Anzahl der Räder haben wir kaum Daten aus dem Mittelalter, nach den Quellen der Türkenzeit waren aber nicht nur die kleineren Mühlen verbreitet. In Csetény wurden im Jahre 1418 Vierrad-, sowie in Peremarton im Jahre 1524 Dreiradmühlen zusammengeschrieben, in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts liefen in Simntornya ein Sechsrad-, sowie in Ozora eine Achtradmühle auch.

Unter den Besitzern der Mühlen lassen sich zwei typische Gruppen hervorheben. Mehrere Klöster besaßen Wassermühlen (z.B.: der Zisterzienserorden in Ábrahám, Pauliner in Szentpál), sowie auch zu den Burgen gehörten oft Mühlen.

Nach Angaben im Komitat Tolnau läßt sich auch das mittelalterliche Gewohnheitsrecht bestätigt, laut dessen die Mühlen erst dann gebaut werden konnten, wenn sie weder die bereits laufenden Mahlmühlen, noch die umliegenden Felder gefährdeten.

Es läßt sich erwähnen, daß man unter typische Mühlen am Ende unseres Zeitalters manchmal nicht mehr nur Getreidemahlwerke verstehen muß.

In der zweiten Hälfte der Studie werden die die mittelalterlichen Wassermühlen betroffenen schriftlichen Daten in alphabetischer Ordnung der mittelalterlichen Ortschaften veröffentlicht, zuletzt werden die Daten von fünf, mit archäologischen Überresten verfügenden Mühlen bekanntgegeben. An der Grenze von Dombóvár wurde die Wassermühle der mittelalterlichen Siedlung Ábrahám freigelegt, in der Flur von Bátaszék die Überreste einer Mühle aus dem 17-18. Jahrhundert. In Dunaföldvár kamen die Reste einer Schiffmühle, in der Flur von Pincehely und Tolnanémedi Mühlsteine, sowie deren Bruchstücke vor.

